

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

ДИПЛОМНА РОБОТА

магістра

з теми: **«Вибори до Державної Думи в українських губерніях Російської імперії у документах Державного архіву Хмельницької області»**

Виконала:

студентка групи Ist1-M22

спеціальності

014 Середня освіта (Історія)

Францішкевич Адріана Миколаївна

Керівник:

Глушковецький А.Л.

кандидат історичних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
РОЗДІЛ 2. ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПРО ВИБОРИ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	19
РОЗДІЛ 3. МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ТА ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ.....	36
РОЗДІЛ 4. ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО СКЛАД ВИБОРЩИКІВ І ДЕПУТАТІВ.....	69
ВИСНОВКИ.....	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	91
ДОДАТКИ.....	107

ВСТУП

З часу відновлення Україною незалежності розпочався новий етап у розвитку історичної науки, який відзначається, передусім, посиленням уваги до проблем методології, історіографії та джерелознавства, що є важливими чинниками в процесі підвищення теоретичного рівня, ефективності та практичної значущості історичних досліджень.

Сьогодні спостерігається активізація інтересу вчених, політичних інститутів і громадськості до питань будівництва дієздатної влади на місцях. Виключаючи можливість механічного перенесення форм і методів конкретної практики з одних історичних умов в інші, слід визнати безперечну цінність накопиченого на початку ХХ ст. досвіду взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування та суспільства в побудові та регулюванні виборчих процесів.

Становлення російського парламентаризму на початку ХХ ст. активно досліджується сучасною вітчизняною та зарубіжною історичною наукою, яка отримала повну свободу наукового пошуку в рамках цієї проблематики, що було відсутнім в радянський період. Тим не менш, дослідження цілей, завдань, особливостей діяльності суб'єктів виборчого процесу в російській провінції, зокрема у Подільській та Волинській губерніях, як частини загальної виборчої системи на початку ХХ ст. зберігає свою значимість і актуальність.

В Україні на сьогодні актуальним є вивчення власної історії, розглянутої через призму участі українців у думському процесі. Заповнити прогалини у знаннях щодо участі населення у виборах до Державної Думи Російської імперії можливо за допомогою матеріалів Державного архіву Хмельницької області. У ньому зберігаються великі масиви документації, що віддзеркалюють виборчі процеси вищого представницького органу Російської імперії.

Мета роботи полягає у виявленні та з'ясуванні інформаційного потенціалу документів Державного архіву Хмельницької області, які містять повідомлення про вибори до Державної думи Російської імперії.

Виходячи із даної мети, у роботі передбачено виконання таких **завдань**:

- охарактеризувати за документами Хмельницького архіву законодавчі акти органів державної влади Російської імперії про вибори до Державної Думи;
- дослідити розпорядження органів державної влади Російської імперії щодо виборів у Подільській та Волинській губерніях, що містяться у фондах ДАХМО;
- висвітлити створення і функціонування комісій по виборам до Державної Думи на основі фондів Державного архіву Хмельницької області;
- за допомогою архівних матеріалів проаналізувати склад виборщиків та депутатів Думи усіх скликань.

Об'єктом дослідження виступають фонди Державного архіву Хмельницької області.

Предметом роботи є акумульована у архівних документах інформація про виборче законодавство, організацію виборів та склад депутатів і виборщиків від Подільської губернії.

Хронологічні межі роботи охоплюють період із серпня 1905 року по лютий 1917 року, тобто час підготовки та проведення виборів до Державної Думи усіх чотирьох скликань та весь період її функціонування.

Територіальними межами роботи є Подільська губернія в межах кордонів 1905-1917 рр. Однак, оскільки фонди Державного архіву Хмельницької області містять матеріали і стосовно деяких повітів Волинської губернії, котрі зараз перебувають у складі Хмельницької області, зокрема Заславського і Старокостянтинівського, то при з'ясуванні деяких аспектів законодавства та складу виборщиків і депутатів можливий вихід за вказані межі.

Методи дослідження. Робота спирається на методологічні засади, пов'язані з загальновизнаними принципами об'єктивності й історизму, логічності, всебічності й підходами багатовимірності, діалектики, системності, регіональності.

Для виявлення об'єктивності і репрезентативності архівних джерел використано джерелознавчий метод, який має за мету: 1) встановити

інформаційні можливості джерела (чи низки однорідних джерел) для отримання фактичних свідчень про суспільний розвиток (повнота, достовірність та новизна цих даних); 2) аргументовано оцінити значення джерела (чи низки однорідних джерел). При оцінці фактів і подій, описаних в джерелах, ми дотримувалися принципу історизму, використовуючи історико-оглядовий, аналітико-типологічний засоби висвітлення проблеми. Адже без аналізу та співставлення архівних матеріалів неможливо встановити динаміку розвитку історичних явищ, розкрити головне і другорядне, з'ясувати значущість досліджуваних подій.

Крім того, принцип історизму, який передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті, з урахуванням тих змін, які відбувалися не лише з об'єктом дослідження, а й з усіма пов'язаними з ним процесами та явищами. Історичний підхід у вивченні виборчого процесу передбачає розгляд останнього не як самодостатнього явища чи такого, що розвивалося у відриві від інших подій, а як частини загальноісторичного процесу. У своєму дослідженні ми керувалися принципами об'єктивності, всебічності та багатовимірності, зорієнтованими на виявлення всіх існуючих зв'язків.

Діалектичний метод дозволив нам розглядати виборчі процеси до Державних Дум у постійному русі політичної боротьби, в еволюції виборчого законодавства, суперечностях організації виборів та діяльності депутатів.

При дослідженні еволюції виборчого законодавства, ходу виборчої кампанії, діяльності депутатів у парламенті застосовувався історико-генетичний метод.

Використані також такі конкретно-історичні методи, як порівняльно-історичний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, синхронічний, діахронічний. Крім загальноісторичних, для написання роботи застосовувалися міждисциплінарні методи та методи, запозичені з інших соціально-політичних і гуманітарних дисциплін: системно-структурний, класифікації, верифікації. Серед використаних математичних методів найвагомішими є дескриптивна статистика та вибірковий метод.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у ньому було вперше комплексно досліджено фонди Державного архіву Хмельницької області, які містять інформацію про вибори до Державної Думи Російської імперії.

Практичне значення. Одержані матеріали можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях і при вивченні історії в загальноосвітніх школах. Висновки, узагальнення та джерельні матеріали можуть бути цінними для створення спеціальних курсів, оглядів, навчально-методичних посібників, нарисів із історії Поділля та Волині, для підготовки фахівців-істориків, політологів. Крім того, опрацьований нами матеріал може стати у нагоді студентам історичних факультетів під час їхньої підготовки до практичних й семінарських занять із означеної проблематики.

Апробація результатів дослідження відбулася у доповіді на звітній науковій конференції студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2023 р. За матеріалами дослідження опубліковано статтю «Фонд 117 Державного архіву Хмельницької області як джерело вивчення виборів до Державної Думи».

Структура роботи визначається змістом проблеми, поставленою метою і завданням дослідження. Дипломна складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Архівні установи зберігають великі масиви документації, що віддзеркалюють процеси становлення і діяльності вищого представницького органу Російської імперії останнього періоду її існування – Державної думи. Дослідження цілей, завдань, особливостей діяльності суб'єктів виборчого процесу в російській провінції, зокрема у Подільській та Волинській губерніях, як частини загальної виборчої системи на початку ХХ ст. можливе лише за умови залучення масиву архівних документів і матеріалів обласних державних архівів. Особливий науковий інтерес в цьому контексті становлять фонди Державного архіву Хмельницької області – найбільшого за кількістю документів і обсягом фактичної інформації про історичне минуле в Правобережній Україні.

Інформація, у якій відображається виборче законодавство, організаційні розпорядження і постанови, склад виборщиків та депутатів зберігається у 21 фонді Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО). Залежно від форми викладу та цільового призначення матеріали даної групи можна поділити на такі категорії:

- законодавчі акти органів державної влади (наприклад копії виборчих законів, інструкції МВС Подільському губернатору щодо виборів);
- протокольна документація (журнали засідань виборчих комісій, протоколи виборчих з'їздів);
- ділове листування (циркуляри, розпорядження, повідомлення, донесення, скарги виборців);
- звітна документація (звіти губернатора, начальника Подільського ГЖУ, повітових справників, приставів, голів виборчих з'їздів тощо).

Законодавча база про вибори до Державної Думи Російської імперії у Державному архіві Хмельницької області представлена у таких фондах: «Справа Рахнівецького волосного правління Ушицького повіту» (ф. 71), «Подільське губернське у міських справах присутствіє» (ф. 117), «Кам'янецька

повітова у справах про вибори комісія» (ф. 300), «Подільське губернське у земських і міських справах присутствіє» (ф. 409), «Старокостянтинівська повітова у справах про вибори до III Державної Думи комісія» (ф. 707). Серед матеріалів зберігаються копії виборчих законів, маніфестів, інструкцій щодо складання виборчих списків, розпорядження губернаторів щодо проведення виборів. Так, у «Справі Рахнівецького волосного правління Ушицького повіту» (ф. 71) можна віднайти копію маніфесту та Положення про вибори до Державної Думи від 6 серпня 1905 р. Також тут зберігається і Маніфест «Про вдосконалення основ державного управління», який був виданий імператором Миколою II 17 жовтня 1905 р. [1; арк. 10].

Наступним виборчим законом був указ від 11 грудня «Про зміни Положення про вибори в Державну Думу і виданих в доповнення до нього законів». Його копії було розіслано усім губернаторам імперії, в тому числі і Подільському. Саме такі копії збереглися у справах «Подільського губернського у міських справах присутствія» (ф. 117) [6] та «Справі Рахнівецького волосного правління Ушицького повіту» (ф. 71) [1; арк. 4]. Текст даного закону складається із 15 пунктів. Згідно з указом, виборці були розбиті на чотири курії: землевласників, міську, селянську та робітничу. За новим законодавством переваги у голосуванні мали поміщики. Це помітно з того, що у них один виборщик припадав на 2 тисячі виборців, в той час як у міщан – на 7 тисяч, а у селян – на 30 тисяч.

У ф. 117 (спр. 12) міститься «Зведення головних указів щодо застосування Положення про вибори в Державну Думу від 6 серпня 1905 року». Воно складається з 32 положень, які детальніше пояснювали основні постулати закону [6]. Також вищезазначений фонд містить інструкцію від 4 лютого 1906 р., у якій більш детально описано виборчі правила щодо робітників.

«Інструкцію про порядок провадження виборів в Державну Думу», яка була видана 3 червня 1907 р., можна віднайти у матеріалах «Старокостянтинівської повітової у справах про вибори до III Державної Думи комісії» (ф. 707) [65, арк. 3-4]. Характерною особливістю даного закону було те,

що він значно урізав виборчі права незаможних верств населення Російської імперії та надав значних переваг представникам великого землеволодіння.

Другий комплекс діловодних документів становлять матеріали діяльності виборчих комісій та виборчих з'їздів: журнали засідань виборчих комісій, протоколи виборчих з'їздів, різні циркуляри, розпорядження, повідомлення, донесення тощо. У Державному архіві Хмельницької області ця інформація зберігається в таких фондах: «Подільське губернське у міських справах присутствіє» (ф. 117), «Кам'янецький повітовий предводитель дворянства» (ф. 122), «Подільський губернський предводитель дворянства» (ф. 123), «Подільське губернське в міських і земських справах присутствіє» (ф. 409), «Подільська губернська у справах про вибори до IV Державної Думи комісія» (ф. 747).

Так, досить інформативним є ф. 117. Він складається із чотирьох описів та 1261 справи. Матеріали, які стосуються виборів до Державної Думи, розміщені у описі № 2, до якого входять 26 справ [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12]. Зокрема, серед матеріалів архіву є такі цікаві та унікальні відомості, як списки виборщиків від Подільської губернії, циркуляри Подільського губернатора волосним правлінням з різних питань. У одному з них губернатор роз'яснював роль поліції на виборах. У іншому пояснював вимоги до нового виборчого законодавства, а саме до складання виборчих списків. Так, у список мали вноситися ті особи, котрі не менше року проживали в межах повіту, не молодші 25 років. Підкреслювалося, що обов'язково мають бути зазначені прізвище, ім'я, по батькові виборців, їх майновий ценз. Все це було потрібно зробити до 20 червня 1907 р.

Інформацію про те, скільки коштувало проведення виборів у губернії можна дізнатися із ф. 122. Так, під час виборів до II Думи витрати були такими: на кожную повітову комісію виділялося 100 крб. і ще 150 крб. на губернську. Крім того, ще 700 крб. асигнувалося для канцелярії губернатора, губернського у земських та міських справах присутствія та інших установ, що займалися

організацією виборів, на придбання канцелярських приладь і надсилання телеграмм [13, арк. 1].

Подібна інформація міститься у ф. 230 «Подільське дворянське депутатське зібрання». Даний фонд складається із 5 описів та 7925 справ. Документи про Державну Думу належать до опису № 2. Відповідно до доповіді Подільського губернського предводителя дворянства, яка міститься у спр. 846, на губернському зібранні, яке проходило у м. Кам'янець-Подільський, під час обрання депутатів до IV Думи було витрачено 37 р. 97 копійок [17].

Дії повітових комісій можна простежити на прикладі Летичівської повітової у справах про вибори до IV Державної Думи комісії [51]. Даний фонд складається із чотирьох справ. Як свідчать матеріали, свої засідання вона розпочала 8 серпня 1912 р. Комісія займалася переважно розглядом прохань про внесення у виборчі списки, уточненням прізвищ, імен і по батькові виборців та інших помилок у виборчих списках.

Матеріали Державного архіву Хмельницької області дають змогу простежити терміни проведення виборів до IV Державної Думи. Найбільш інформативним в цьому плані є ф. 409 «Подільське губернське у земських і міських справах присутствіє».

Так, у оголошенні Подільського губернатора про терміни виборів до Думи і про розділення виборчих з'їздів по відділах від 14 липня 1911 р. вказувалися такі дати:

- 1). 18 вересня – вибори на попередніх з'їздах дрібних землевласників та священнослужителів.
- 2). 22 вересня – вибори уповноважених від волостей та уповноважених від робітників на фабриках, заводах, гірничопромислових підприємствах.
- 3). 27 вересня – вибори на з'їздах повітових землевласників в повітах Балтському, Брацлавському, Гайсинському, Проскурівському та Ушицькому.
- 4). 29 вересня – вибори на з'їздах міських виборців та уповноважених від волостей .

5). 30 вересня – вибори на з'їздах повітових землевласників в повітах Вінницькому, Кам'янецькому, Лeticівському, Могилівському, Ольгопільському та Ямпільському.

6). Вибори членів Державної Думи [59].

Організацію виборів на волосному рівні можна простежити за фондами Маківського волосного правління [4; 5] та Грушковецького волосного правління [3]. У них є інформація про терміни проведення виборів у волості, результати волосних сходів, списки виборщиків. Наприклад, у першому з них міститься список виборців на волосному сході під час виборів до II Думи. Його особливістю є те, що виборці поділені за категоріями – сільські старости (Феодост Войтюк, с. Маків; Антон Маковей, с. Шатава), збірники податків (Феодосій Мельник, с. Шатава; Григорій Мазур, с. Безносковці), волосні судді (Никифор Бойчук, с. Шатава; Федір Гуменюк, с. Колубаївці), виборці (Олексій Кукурудза, с. Маків; Іван Грищук, с. Вербка) тощо [5, арк. 13-17].

Окреме місце серед матеріалів архіву займають скарги виборців на не включення їх у виборчі списки, порушення виборчих прав, неправильності при проведенні виборів тощо. Значна кількість скарг міститься у фондах «Подільської губернської у справах про вибори до Державної Думи комісії» (ф. 273), «Ушицької повітової у справах про вибори до Державної Думи комісії» (ф. 274), «Кам'янець-Подільської повітової у справах про вибори до Державної Думи комісії» (ф. 300).

Вкрай важливо, що у таких справах обов'язково містяться рішення виборчих комісій щодо кожного конкретного випадку. Їх аналіз дозволяє зробити висновок відносно законності прийнятого рішення у контексті соціального та національного статусу скаржника. Яскравим прикладом може слугувати колективна скарга на порушення законності під час виборів до I Державної Думи у Кам'янці-Подільському. Вона була задоволена, а вибори відмінені, незважаючи на те, що виборщиком було обрано міського голову В.І. Калішевича [44].

У цих же фондах містяться справи з протоколами виборчих з'їздів у всіх виборчих куріях. Вони висвітлюють кількість присутніх виборців, прізвища кандидатів та обраних осіб, механізм голосування тощо.

Доповнити картину виборчого процесу до Державних Дум Російської імперії на теренах Подільської губернії допомагають звіти голів виборчих з'їздів та губернатора. У них повідомлялося про активність населення на виборах, боротьбу соціальних та національних груп, причини перемоги того чи іншого кандидата, особливості проведення виборів, причини їхньої відміни якщо така мала місце, тощо. Наприклад, у спр. 1228 «Подільського губернського предводителя дворянства» (ф. 123) є доповідна записка губернатору О.М. Ігнатьєву від Подільського губернського предводителя дворянства щодо проведення виборів до IV Державної Думи. У ній він вказує, що існувала попередня домовленість російських землевласників-націоналістів та духовенства щодо обрання депутатів. Однак останні порушили її стосовно А.Г. Андрійчука, який вже був депутатом попередньої Думи та обрали замість нього Й.І. Ковалю [16].

Важливе значення мають також матеріали «Старокостянтинівської повітової у справах про вибори до III Державної Думи комісії» [65; 66; 67; 68; 69], «Заславської повітової у справах про вибори комісії» [64], «Пристава 4-го Заславського повіту» [70; 71]. Ці фонди проливають світло на виборчий процес у Волинській губернії.

Так, ф. 706 «Заславська повітова у справах про вибори комісія» складається із протоколів засідань, різноманітних актів, постанов. Заслужують на увагу скарги волинських священників та селян у повітову комісію про виключення з виборчих списків польських виборщиків. Їх характерною особливістю є те, що майже всі були подані одного числа (4 грудня 1906 р.) та містили фактично ідентичний текст [64, арк. 1-40]. В результаті розглядів та апеляцій їх прохання було задоволене.

Матеріали «Старокостянтинівської повітової у справах про вибори до III Державної Думи комісії» (ф. 707) проливають світло на виборчий процес під до

Державної Думи третього скликання. У фонді містяться зразки виборчих законів, постанов щодо виборів, копії присудів волосних сходів про обрання уповноважених від волостей на повітовий з'їзд. Цікавою є інформація про терміни проведення виборів у повіті. Зокрема, попередні з'їзди дрібних землевласників та священнослужителів мали відбуватися 5 вересня 1907 р., вибори уповноважених від волосних сходів та від робітників фабрично-заводських і гірничих підприємств – 9 вересня, з'їзди повітових землевласників та уповноважених дрібних землевласників і священнослужителів – 20 вересня, уповноважених від волостей – 23 вересня, з'їзди міських виборців – 21 та 23 вересня, з'їзд уповноважених від робітників м. Житомир – 25 вересня 1907 р [65, арк. 1].

Ще одним фондом, який стосується Волинської губернії, є «Пристав 4-го Заславського повіту» (ф. 718). Переважну більшість його документів складають циркуляри Волинського губернатора з різних питань. Також досить важливим для вивчення нашої теми є список осіб, які мали право брати участь у виборах, який також знаходиться у даному фонді [71].

Крім архівних фондів, у роботі використовувалися інші допоміжні джерела. Важливим збірником законодавчих актів є «Повне зібрання законів Російської імперії» [90]. Там містяться Положення про вибори до Державної Думи 1905 р., Закон 11 грудня 1905 р., Маніфест 17 жовтня 1905 р., Закон 3 червня 1907 р. тощо.

Ще однією групою джерел є довідково-статистичні матеріали. Серед них значну цінність становлять збірники портретів і коротких біографій членів Державних Дум [89], думські довідники [91]. За їх допомогою можна визначити вік депутатів, їх соціальний стан та партійну приналежність, встановити, чи брали вони участь у роботі думських комісій.

Для дослідження складу виборщиків від Подільської губернії до III Думи надзвичайно важливою є збірка документів за редакцією Р. Юрковського [92] оскільки фонди ДАХМО містять небагато даних про цю категорію виборщиків .

Комплексне дослідження нашої теми було б неможливим без опрацювання додаткової літератури, котра стосується виборів до Державних Дум. Адже матеріали Державного архіву Хмельницької області, незважаючи на всю свою інформативність, не охоплюють весь пласт інформації щодо виборів. Зокрема, залишаються прогалини щодо характеристики депутатського корпусу, певних аспектів законодавства, загальної ситуації в країні тощо. Наукову літературу можна поділити на дві групи: праці, які присвячені характеристиці фондів Державного архіву Хмельницької області та праці, які присвячені виборам до Державної Думи загалом.

Перша категорія є досить незначною, адже фонди ДАХМО не ставали предметом уваги багатьох дослідників. Відзначити можна статтю А.Г. Філінюка [113]. У ній за матеріалами архіву було досліджено соціальні зміни і перетворення у Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть, які були зумовлені інкорпораційною політикою російського самодержавства.

Фонди ДАХМО, що містять документи військових слідчих комісій по боротьбі з кримінальною злочинністю та політичними рухами на території Поділля впродовж XIX ст. були досліджені А.Ю. Скрипником [112].

Цікавою є стаття О.П. Прищепи [111]. У ній за матеріалами ф. 629 «Подільське губернське у справах про товариства присутствіє» було проаналізовано участь громадських організацій у культурному житті міських поселень Подільської губернії на початку XX ст.

Фонди Державного архіву Хмельницької області ставали предметом вивчення А.Л. Глушковецького. Він одним із перших почав займатися дослідженням складу та діяльності депутатів Думи від Подільської губернії, активно застосовуючи у своїх працях саме архівні матеріали. Окремо заслуговує на увагу стаття «Фонд 273 Державного архіву Хмельницької області як джерело вивчення виборів до I Державної Думи Російської імперії у Подільській губернії». У ній автором було детально розкрито інформативну цінність ф. 273 «Подільська губернська у справах про вибори до I Державної

Думи комісія» для дослідження виборів до Державної Думи першого скликання від Подільської губернії [99].

Наукову літературу, в якій розглядається питання виборів до Державних Дум Російської імперії, можна поділити на радянську, зарубіжну та українську.

Так, процес виборів до I Державної Думи та характеристику її складу дослідив М.А. Круль [107]. Він наголошував на тому, що влада будь-якими методами намагалася тиснути на виборців, застосовувала проти них жорстокі каральні операції. Цінністю праці також є те, що виборчий процес змальовано на прикладі декількох губерній, тому можна прослідкувати його особливості у різних частинах імперії.

Одним із найвидатніших радянських істориків, які займалися вивченням Державної Думи, був А.Я. Аврех. У своїй монографії [93] історик з позицій марксизму проаналізував політичну ситуацію в Російській імперії після розпуску II Думи, висвітлив розгляд у парламенті третього скликання головних питань, які турбували населення імперії. Для нас цінним є те, що автором велика увага приділялася діяльності фракції російських націоналістів та помірковано правих, до складу якої входила переважна більшість депутатів Подільської губернії III та IV Державних Дум.

Досить інформативною є праця І.С. Зеленюка [104]. Характеризуючи революційний рух на території краю у 1905-1907 рр., він згадує цікаві моменти суспільно-політичної боротьби у період виборів до I Думи.

Зарубіжна історіографія головним чином представлена працями російських істориків. Останні, після зняття ідеологічних перепон, активно розпочали дослідження «білих плям» власної історії, і досить ґрунтовно почали вивчати також історію Державної Думи.

Механізм функціонування Державної Думи, її законотворча діяльність, особливості формування та склад фракційних і між фракційних об'єднань в російському парламенті розглядаються у роботах В.А. Дьоміна [102; 103]. Науковець висвітлив процес утворення Державної Думи, окреслив правовий статус депутатів, проаналізував місце парламенту в системі вищих органів

влади Російської імперії, охарактеризував внутрішню структуру апарату Думи. Також заслуговує на увагу те, що він з'ясував соціальний, національний та партійний склад фракцій та між фракційних організацій II Держаної Думи і, зокрема, УДГ.

«Українське питання» у Російській імперії стало об'єктом вивчення І.В. Міхутіної [110]. Зокрема, вона частково висвітлила роботу подільських депутатів усіх скликань у Державній Думі та УДГ. Вона однією з перших звернула увагу на важливу роль депутата-подолянина А.У. Гриневича у формуванні української фракції у II Думі.

Джерелознавчий аналіз діяльності Державної Думи здійснив Д.С. Лавринович [108]. Головною його заслугою є те, що текст статті містить великий обсяг матеріалу із Російського державного історичного архіву.

Одним із перших дослідженням складу та діяльності депутатів Думи від Подільської губернії почав займатися А.Л. Глушковецький. Даній проблемі присвячено ряд його праць [95; 96; 97; 98], у яких з'ясовано різні аспекти виборчого процесу та діяльності подільських депутатів у Державній Думі.

У 2010 р. вийшла його монографія «Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії» [94]. У ній вченим здійснено комплексне дослідження взаємозалежності та взаємовпливу суспільно-політичної боротьби, організації виборчого процесу, складу депутатів та характеру їх діяльності в усіх чотирьох Державних Думах Російської імперії на прикладі Подільської губернії. Цінність праці полягає ще й в тому, що у ній автором було введено в науковий обіг велику кількість архівних матеріалів, які раніше не використовувалися. Також у книзі подано короткі біографічні нариси про депутатів-подолян I-IV Дум та є їхні портрети.

Участь депутатів-українців у Державних Думах Російської імперії стала предметом дослідження В. Милька [109]. У своїй роботі історик торкається ряду важливих питань: як проходили вибори до Дум в українських губерніях?

За якими законами голосували? Яким був склад виборщиків? Серед усього матеріалу містяться також відомості і про подільських депутатів.

При розгляді складу депутатського корпусу важливими є праці О.О. Коника. Підсумком наукових досліджень вченого стала монографія «Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.)» [105], яка вийшла друком у 2013 р. В ній розглянуто персональний склад, соціальні зв'язки, детермінованість політичного вибору депутатів-представників різних соціальних верств, способи реалізації ними законотворчої та репрезентативної функцій. Думська й позадумська діяльність депутатів трактується як індикатор взаємин між владою і суспільством, які призвели зрештою до краху імперії у 1917 р.

У іншій своїй роботі [106] вчений здійснив детальний аналіз історії Державної Думи за допомогою Київського та Московського архівів. Цінність її також полягає в тому, що велика кількість джерел була введена до наукового обігу вперше.

Крім того, в процесі дослідження фондів архіву нами було розроблено інформаційний ресурс, у якому міститься статистична інформація, яка стосується виборщиків та депутатів від Подільської губернії. Його цінність полягає у тому, що в ресурсі на основі архівних джерел зібрано та систематизовано велику кількість інформації, таку як вік, національність, соціальний стан тощо [103].

Отже, джерельну базу роботи становлять матеріали Державного архіву Хмельницької області.

Інформація, у якій відображається виборче законодавство, організаційні розпорядження і постанови, склад виборщиків та депутатів зберігається у 21 фонді. Матеріали у них можна поділити на такі категорії: законодавчі акти органів державної влади, протокольна документація, ділове листування, звітна документація тощо.

Законодавча база про вибори до Державної Думи Російської імперії у Державному архіві Хмельницької області представлена у таких фондах:

«Справа Рахнівецького волосного правління Ушицького повіту» (ф. 71), «Подільське губернське у міських справах присутствіє» (ф. 117), «Кам'янецька повітова у справах про вибори комісія» (ф. 300), «Подільське губернське у земських і міських справах присутствіє» (ф. 409), «Старокостянтинівська повітова у справах про вибори до III Державної Думи комісія» (ф. 707).

Другий комплекс діловодних документів становлять матеріали діяльності виборчих комісій та виборчих з'їздів. Сюди можна віднести наступні фонди: «Подільської губернської у справах про вибори до Державної Думи комісії» (ф. 273), «Ушицької повітової у справах про вибори до Державної Думи комісії» (ф. 274), «Кам'янець-Подільської повітової у справах про вибори до Державної Думи комісії» (ф. 300), «Подільське губернське у міських справах присутствіє» (ф. 117), «Подільське губернське в міських і земських справах присутствіє» (ф. 409).

Також при розгляді даної теми неможливо обійтися без застосування додаткової літератури, яка б заповнила прогалини з питань, на які у фондах відповіді немає. Насамперед слід відзначити праці А.Л. Глушковецького, В.І. Мілька, О.О. Коника, В.А. Дьоміна та ін.

РОЗДІЛ 2.

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПРО ВИБОРИ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

На початку ХХ століття Російська імперія вступила в смугу широкомасштабних соціально-політичних потрясінь, котрі радикально змінили напрямок подальшого її розвитку. Країна потребувала модернізації, за допомогою якої можна було б краще пристосуватися до нових життєвих реалій.

Революція 1905 р. ще більше загострила проблему політичних реформ в Росії. Наслідком всього цього стало те, що імператор Микола II під тиском ліберального крила уряду в особі, головним чином, прем'єра-міністра С.Ю. Вітте, вирішив не нагнітати обстановку в Росії, давши зрозуміти підданам про намір врахувати суспільну потребу в наявності представницького органу влади. Імператор був змушений піти на поступки та пришвидшити реформування політичного устрою країни.

Для того, щоб запровадити таку установу, як Державна Дума, потрібно було спочатку прийняти законопроекти, за якими вона мала б функціонувати. Матеріали Державного архіву Хмельницької області дають змогу повністю дослідити виборче законодавство, оскільки містять у своїх фондах копії законів, інструкцій та розпоряджень, які регламентували виборчий процес.

Наприклад, 6 серпня 1905 р. імператором були затверджені маніфест і положення про вибори до Державної Думи, яку назвали «Булігінською» за ім'ям міністра О.Г. Булігіна, який розробив її проект. Копія такого документу міститься у ф. 71 «Справа Рахнівецького волосного правління Ушицького повіту» [1, арк. 4].

При маніфесті було оприлюднено закон про запровадження Думи. Перший пункт даного закону проголошував: «Державна Дума запроваджується для попередньої розробки і обговорення законодавчих пропозицій, які мають силу Основних Законів і передаються через Державну Раду до Верховної

Самодержавної Влади». Термін обрання Думи становив 5 років, але у законі зазначалося, що вона може бути розпущена достроково, указом царя [1, арк. 4].

При розробці Положення про вибори було вирішено взяти за основу систему земських виборів. Її перевагами вважалися майновий ценз, що забезпечує «правильний консерватизм», а також традиції та пристосування до неї влади і політично активних представників заможних класів. Однак запропоноване деякими чиновниками обрання членів Державної Думи губернськими земствами було відхилено через відсутність в них селян (участь яких у Думі вважалася необхідною), небажання зв'язувати виборчі цензи при центральних і місцевих виборах і давати Думі міцну опору на місцях, що практично виключало її розпуск. З цих причин Положення від 6 серпня 1905 р. встановило проведення думських виборів паралельно земським.

Замість непопулярної діючої земської виборчої системи 1890 р. було вирішено взяти за основу систему Земського положення 1864 р., яка була безстанова, краще враховувала інтереси промисловців і, що головне, була більш популярна в земських колах. Головні відмінності від нього Положення від 6 серпня 1905 р. полягали в об'єднанні курій на рівні губернії (а не повіту), а також у допущенні до виборів іудеїв. Згідно Положення, виборче право не надавалося жінкам, чоловікам до 25 років, військовослужбовцям, студентам, іноземцям. Крім того, не допускалися до виборів робітники, особи, що були засуджені за злочини, ті, хто не володів російською мовою тощо [1, арк. 5].

Брати ж участь у виборах могли чоловіки, яким виповнилося 25 років та які володіли майном. Голосувати вони мали за куріями волосних громад, землевласників та міських виборців. У козацьких областях створювалася курія станичних громад, у якій голосували козаки-домовласники, які володіли в складі громад козацькою землею [1, арк. 5].

Курії повинні були обирати виборців, які потім утворювали губернські виборчі збори, на яких вже обиралися члени Думи. Причому селяни і козаки голосували трьохступеневим, середні землевласники – двохступеневим, а

землевласники і міщани – прямим голосуванням. Голосування повинно було бути таємним. Проводилося воно за мажоритарною системою [1, арк. 5-6].

Кількість членів Думи від кожної губернії, а також число виборщиків від кожної курії кожного повіту встановлювалися додатками до закону. При їх складанні місця виборщиків між повітами розподілялися відповідно до чисельності населення, між сільськими і міською курією – пропорційно до прямих податків, які сплачувалися, між землевласниками, селянами і козаками – пропорційно до кількості землі, яка їм належала. За цим розрахунком 42 % виборщиків представляли волосні громади, 33 % – землевласників, 23 % – міста, 2 % – станичні громади [101].

За такою системою обиралося 330 членів Думи. Крім того, 51 депутат (1 від губернії) обирався селянськими виборцями зі свого складу, 3 депутати (по одному від Донського, Астраханського і Оренбурзького козачих військ) – козацькими виборцями зі свого складу. 20 найбільших міст мали окреме представництво, обираючи двоступеневим голосуванням 28 членів Думи.

Початок роботи Думи планувався на січень 1906 р. Але, зважаючи на ситуацію в країні, було вирішено пришвидшити її скликання. Указом від 18 вересня 1905 р. Микола II пропонував негайно розпочати проведення виборів. Разом з указом було видано і «Правила про застосування і запровадження в дію установи Державної Думи». Вони склалися із 58 статей і містили інформацію про обов'язки посадових осіб під час підготовки та проведення виборів [94, с. 30]. «Правила» також пояснювали механізм дії Думи у перші дні її роботи, порядок обрання голови та інших посадових осіб. «Державна Дума, з відкриттям своїх занять, обирає товариша голови Думи, секретаря Думи і його товариша, а потім визначає число, склад і предмети ведення відділів, а також розподіляє членів Думи по відділах», – зазначалося у статті 53 «Положення» [90, с. 689].

Загалом, закон 6 серпня регламентував статус і функції Думи не як самостійної представницької установи, а як певного представницького інституту при монархові. Очевидно, що це було намагання самодержавства не

кардинально змінити форму правління, а максимально інкорпорувати нову інституцію до традиційної управлінської схеми монархічної держави.

Незважаючи на всі приготування, «Булигінська» Дума не була скликана. Відновлення виборчої системи півстолітньої давності виявилось не кращим рішенням. Позбавлення виборчих прав найбільш політично активних груп населення – промислових робітників і середніх міських прошарків не могло зменшити їх невдоволення і забезпечити популярність законам від 6 серпня 1905 р. Окрім того, прихильникам самодержавства закон здавався надто радикальним, а соціалістичні партії вважали його знущенням над ідеєю народного представництва.

Революційні виступи продовжували посилюватися, тому імператор був змушений піти на більш радикальні реформи. 17 жовтня 1905 р. він видав Маніфест «Про вдосконалення основ державного управління» [96, с. 47]. Цей акт був складений членом Державної ради князем Олексієм Оболенським та тимчасово завідуючим справами Комітету міністрів дійсним статським радником Миколою Вуїчем під керівництвом голови Ради міністрів дійсного таємного радника Сергія Юлійовича Вітте. Копію цього документу можна знайти у ф. 71 «Справа Рахнівецького волосного правління Ушицького повіту» [Див. Додаток А].

Текст Маніфесту розпочинається із заклику імператора до припинення смуту, яка розпочалася в імперії. Для цього він закликав уряд вжити заходів для усунення прямих проявів безпорядків, для захисту мирних людей. У Маніфесті було три основних пункти:

- обіцяно «дарувати» народові «непорушні основи громадянської свободи», недоторканість особи, свободу совісті, слова, зборів і союзів;
- залучити («в міру можливості») до виборів в Державну Думу ті верстви населення, які були позбавлені виборчих прав (головним чином робітники, міська інтелігенція).

- «...встановити як непорушне правило, щоб ніякий закон не набирав сили без схвалення Державної Думи, і щоб обраним від народу була забезпечена можливість дійсної участі в нагляді за законністю дій поставлених від Нас (імператора) представників влади» [1, арк. 10].

Отже, за Маніфестом 17 жовтня Російська імперія мала перетворитися у парламентську монархію; він проголошував певні демократичні права і свободи. Однак такі перетворення не зупинили революційну боротьбу, а навпаки – вона розгорілася з ще більшою силою. Як зазначала тогочасна преса, проголошення Маніфесту 17 жовтня викликало нові заворушення. На вулиці міст, особливо у столиці, на знак протесту виходило багато людей, повсюди виникали бійки, подекуди справа доходила і до смертельних випадків. Не оминули ці процеси і територію Подільської губернії, де також було зафіксовано декілька заворушень [103, с. 11].

Наступним виборчим законом був указ від 11 грудня 1905 р. «Про зміни Положення про вибори в Державну Думу і виданих в доповнення до нього законів». Його копії було розіслано усім губернаторам імперії, в тому числі і Подільському. Саме такі копії збереглися у ф. 78 «Маківське волосне правління» (спр. 845) [4, арк. 5-8] та ф. 117 «Подільське губернське по міських справах присутствіє» (спр. 12) [6].

Даний указ містив 15 основних пунктів, які в свою чергу поділялися на підпункти. Серед основних можна виділити такі:

1. Надати участь в обранні виборщиків в міські виборчі збори: 1) особам, які володіють в межах міста не менше року нерухомим майном, обкладеним державним податком або міським збором; 2) особам, які володіють в межах міста не менше року торговим підприємством, що вимагає вибірки промислового свідоцтва; 3) особам, які сплачують в межах міста не менше року державний квартирний податок; 4) особам, які сплачують в межах міста не менше року основний промисловий податок на особисті промислові заняття; 5) особам, які не менше року знімають в межах міста на своє ім'я окрему квартиру, і 6) особам (за винятком нижніх служителів і працівників), що не

менше року проживають в межах міста та отримують утримання або пенсію по службі державній або по службі в земських, міських чи станових установах або на залізницях [4, арк. 5].

2. Надати участь у з'їздах повітових землевласників, крім осіб, зазначених у положенні про вибори до Державної Думи, також і особам, які не менше року, на підставі письмового договору або довіреності, управляють в межах повіту маєтком, що досягає по простору землі, обкладеної збором на земські повинності, розмірів, зазначених у додатку до статті 12 зазначеного положення...

3. Надати участь у попередніх з'їздах: 1) настоятелям церков і молитовних домів всіх, віросповідань, якщо церква або її прихід або молитовний будинок володіє в повіті землею...

4. Надати участь в обранні виборщиків у губернські та міські виборчі збори робітникам в підприємствах фабрично-заводської, гірничої та гірничозаводської промисловості на таких підставах:

- участь в обранні виборців у губернські та міські виборчі збори надається робітникам...підприємств фабрично-заводської, гірничої та гірничозаводської промисловості, в яких загальне число робітників чоловічої статі не менше п'ятдесяти. До підприємств фабрично-заводської промисловості зараховуються і залізничні майстерні з вказаним загальним числом робочих чоловічої статі [6];
- робітники (ст. 1) обирають зі свого середовища уповноважених по існуючому розрахунку: в підприємствах із загальною кількістю робітників чоловічої статі від п'ятдесяти до тисячі – одного уповноваженого, а в підприємствах із загальною кількістю робітників понад тисячу – по одному уповноваженому на кожну повну тисячу робітників;
- у обранні уповноважених беруть участь робітники чоловічої статі згаданих у ст. 1 підприємств, кому б останні не належали. Не приймають участі у виборах і не можуть обиратися до уповноважених

або в виборщики іноземні піддані, а також особи, зазначені у ст. 7 Положення про вибори до Державної Думи [6];

- загальний по губернії чи місту список підприємств, в яких відбуваються вибори, із зазначенням загального числа робітників...оголошується губернатором або градоначальником способом, що найбільш забезпечує гласність цього списку;
- спосіб і порядок обрання уповноважених визначаються самими робітниками кожного підприємства. Для підтримки порядку під час виборів і для керівництва ходом останніх робітники обирають зі свого середовища одного або кількох голів;
- уповноваженими можуть обиратися робітники чоловічої статі, які досягли 25 років і працюють в тому підприємстві, в якому проходять вибори, не менше шести місяців;
- з'їзди уповноважених від робітників обирають виборщиків зі свого середовища закритою подачею голосів за допомогою балотування кулями. Обраними вважаються особи, які отримали більше половини виборчих голосів у порядку старшинства виборчих балів. У разі рівності голосів обрання визначається за жеребом [4, арк. 6];
- скарги на неточності, допущені при обранні уповноважених від робітників, подаються до повітових, а на неточності, допущені при обранні виборщиків, – до губернських у справах про вибори комісій і вирішуються цими комісіями з дотриманням правил, постановлених у статтях 45-47 Положення про вибори в Державну Думу.

5. Додаткові виборчі списки скласти на підставі: 1) наявних у казенних палатах і в земських та міських управах списків платників державних податків, а також земських і міських зборів з нерухомого майна, і 2) відомостей про осіб, які доставляються урядовими установами і земськими, міськими або становими установами, а також управліннями залізниць [6].

6. Особам, які мають право участі у виборах до Державної Думи на підставі розділів I-IV цього указу, якщо ці особи не внесені у виборчі списки на

підставі положення про вибори до Державної Думи або зазначених у відділі VII списків і відомостей, надати, у разі бажання скористатися своїм правом, письмову заяву установі, що складає додаткові виборчі списки, не довше трьох тижнів з дня опублікування цього листа, з поданням належних посвідчень про право на участь у виборах...

Аналіз цього закону вказує на низку цікавих особливостей. Згідно з указом, виборці були розбиті на чотири курії: землевласників, міську, селянську та робітничу. За новим законодавством переваги у голосуванні мали поміщики. Це помітно з того, що у них один виборщик припадав на 2 тисячі виборців, в той час як у міщан – на 7 тисяч, а у селян – на 30 тисяч [6].

Для поміщиків і міщан вибори були двоступеневими. Вони обирали виборщиків безпосередньо на губернські виборчі збори. Селяни голосували за чотирьохступеневою системою. Всі селяни-господарі обирали членів волосного сходу, кожен волосний схід обирав двох уповноважених на повітовий з'їзд, а повітовий з'їзд обирав виборщиків, які голосували за членів Державної Думи. На губернських виборчих зборах при виборі депутатів селянським виборщикам, на монархічні настрої яких сподівався царський уряд, було надано право обирати окремого члена Державної Думи від селян [94, с. 32].

Оскільки найбільш революційно налаштованими були саме робітники, то уряд особливо прагнув не допустити їх до участі у виборах. Це помітно з того, що працівники і великих, і малих підприємств обирали однакову кількість уповноважених. Цим уряд обмежував участь у виборах найреволюційнішої частини робітників, які працювали на великих промислових підприємствах. Виборче право надавалося робітникам лише 50-ти губерній (Подільська губернія могла обирати 4 виборщики, Волинська – 2) [6].

Було значно збільшено кількість виборців у міській курії та розширено коло виборців землевласницької курії. Причому земельний ценз визначався не грошовою вартістю землі, а її кількістю. Для кожного повіту імперії він був індивідуальним. Для зміцнення позицій великих землевласників на виборах уряд надав орендаторам і управляючим маєтками право прямого голосу на

повітових з'їздах землевласників. Число виборців від дрібних землевласників також збільшилося.

Також у циркулярі давалися пояснення щодо проведення підготовчих з'їздів землевласників. Зокрема, у разі проведення в повіті кількох підготовчих з'їздів і неможливості повітового предводителя дворянства головувати на цих з'їздах, було дозволено виконувати обов'язки голови одному з виборців даного з'їзду [6].

Важливим джерелом для вивчення виборчого законодавства є ф. 117 «Подільське губернське у міських справах присутствіє». У справах цього фонду зберігається кілька важливих документів про виборче законодавство. Серед них міститься «Зведення головних указів щодо застосування Положення про вибори в Державну Думу від 6 серпня 1905 р.». Воно складається з 32 положень, які детальніше пояснювали основні постулати закону [6]. Зокрема, серед основних пунктів були наступні:

- священнослужбовці, які володіють майновим цензом, беруть участь у виборах по цьому цензу як у з'їздах міських виборців, так і в з'їздах повітових землевласників;
- євреям дозволялося брати участь у виборах;
- особи жіночої статі можуть надавати своїм чоловікам і синам право користуватися для участі у виборах їхнім нерухомим майном, але тільки у тому випадку, коли кількість майна відповідає встановленому цензу;
- земельний ценз, який дає право участі у виборах, визначається не за вартістю, а за розмірами землеволодіння. Звідси випливає, що особи, які володіють кількістю десятин меншою, ніж вказано в Положенні, у виборчі списки не вносяться;
- власники декількох нерухомих маєтностей в місті, оцінка яких в сукупності досягає розмірів цензу, встановленого для виборів, підлягають внесенню до списків;

- селянські товариства, які придбали земельну власність, повинні бути визнані не юридичними особами, а союзами співвласників спільного майна, а тому кожний із учасників селянського товариства повинен вважатися власником майна і користуватися правом голосу на виборах.
- згідно ст. 32 Положення про вибори, у виборчі списки вносяться лише особи, які володіють нерухомим майном і торгово-промисловим підприємством або сплачують промисловий податок не менше одного року, а квартирний податок – не менше трьох років до складення виборчих списків [6].

17 грудня цього ж року до Подільського губернатора надійшов циркуляр від голови міністерства внутрішніх справ П. Дурново. Разом з ним було надіслано інструкцію про порядок складання додаткових списків виборців. Обидва документи також зберігаються в даному фонді (оп. 2, спр. 12).

В циркулярі містилися такі розпорядження:

- 1). Вжити всіх заходів для складення належними установами списків виборців.
- 2). Дати завдання керівникам місцевої поліції негайно скласти списки осіб, які знімають на своє ім'я не менше року окрему квартиру безпосередньо від домовласника [6].

Інструкція про порядок складання додаткових списків виборців містила 12 пунктів. Серед них:

1. Після опублікування указу 11 грудня 1905 р., всі установи, які мають займатися виборами, повинні негайно приступити до складання виборчих списків.
2. В містах з населенням більш, ніж 30 тисяч, повинні бути скликані екстрені збори міських дум для поділу міст на ділянки і створення дільничих виборчих комісій, на які мало покладатися створення виборчих списків.

3. Особи, які були платниками податків, мали вноситися в додаткові виборчі списки без особливих з їх боку заяв. Зібрання інформації про таких осіб покладалося на установи, які складали виборчі списки.
4. Особи, які мали право на участь у виборах за правом зйомної квартири, мали вноситися в додаткові списки на основі поданих ними заяв про бажання взяти участь у виборах [6].
5. Установи, які складають виборчі списки, повинні негайно оповістити населення про час і місце прийому заяв про бажання скористатися правом участі у виборах.
6. Списки виборців, складені дільничими виборчими комісіями, повинні бути перевірені міською управою і зведені в один виборчий список.
7. За два тижні до виставлення списків виборців для огляду, установи, які складають списки, оголошують про час і місце їх виставлення шляхом публікації про це в місцевих виданнях та іншими способами, що найбільш забезпечують гласність списків. Про час оголошення додаткових виборчих списків установи ці зобов'язані невідкладно подати губернатору або градоначальнику за належністю [6].

Також вищезазначений фонд містить інструкцію від 4 лютого 1906 р., у якій більш детально описано виборчі правила щодо робітників. Відповідно до неї:

- брати участь у виборах могли лише робітники фабрично-заводських, гірничих, гірничозаводських підприємств;
- у тимчасово закритих або припинивши роботи підприємствах фабрично-заводської, гірської та гірничо-заводської промисловості беруть участь у виборах лише ті робітники, котрі не отримали ще розрахунку та продовжують перебувати на службі в цих підприємствах;
- у випадку неможливості завершити обрання уповноважених за один день, продовження виборів, з дозволу губернатора або начальника, може бути перенесене на наступний день;

- при визначенні шестимісячного строку праці робітника на підприємстві не бралися до уваги перерви, що виникали у зв'язку з припиненням діяльності підприємства;
- чини фабричного та гірського нагляду зобов'язані виконувати у справах про вибори від робітників вказівки і доручення губернаторів і міських голів, при цьому не допускаючи від себе жодних розпоряджень [6].

Крім того, чиnam губерньських адміністрацій чи міського нагляду, а також представникам керівництва підприємства формально заборонялося бути присутніми в приміщенні де проходять вибори уповноважених від робітників. Однак, робилася приписка, що названі особи можуть бути присутні на робітничих виборах за запрошенням учасників, для роз'яснення сумнівів і непорозумінь.

Також у циркулярі давалися пояснення щодо проведення підготовчих з'їздів землевласників. Зокрема, у разі проведення в повіті кількох підготовчих з'їздів і неможливості повітового предводителя дворянства головувати на цих з'їздах, було дозволено виконувати обов'язки голови одному з виборців даного з'їзду [6].

Варто згадати також «Інструкцію Міністра внутрішніх справ про порядок проведення виборів за допомогою записок від 24 лютого 1906 р.», видану на основі указу 11 грудня 1905 р., яка також зберігається у ф. 117. Вона поділялася на дві частини: загальні правила та особливі правила та складалася з 34 пунктів. До загальних правил належали такі:

- виборчі комісії утворюються в кожній міській виборчій дільниці у складі голови та необхідної кількості членів. Одразу ж обирається заступник голови;
- для дійсності засідань виборчої комісії потрібна присутність голови і не менше двох членів;
- виборча записка являє собою листок білого паперу, складається російською мовою;

- в записці повинні вказуватися ім'я, прізвище, по батькові особи, за яку подають голоси, а також її звання та місце проживання;
- виборчі записки подаються закритими;
- в приміщення, де проходять вибори, допускаються лише ті особи, котрі мають право брати участь у виборах [6].

Особливі правила застосовувалися тоді, коли до складу виборців входило більше 2 000 чоловік. Так, за ними кожна виборча комісія обов'язково повинна була поділитися на підкомісії з таким розрахунком, щоб на підкомісію припадало не більше 2 000 чоловік. Бланки виборчих записок виготовлялися належними управами за встановленою формою та відсилалися виборцям разом із іменним оголошенням про місце проведення виборів тощо.

Важливим архівним джерелом щодо з'ясування виборчого законодавства є ф. 300 «Кам'янецька повітова у справах про вибори комісія». В даному фонді міститься Інструкція про порядок складення списків осіб, які мають право брати участь у виборах до Державної Думи від 9 жовтня 1906 р [54, арк. 33]. Вона проголошувала наступне: «Списки осіб, які мають право на участь у виборах в Державну Думу, як на підставі Положення про вибори затвердженого 6 серпня 1905 р., так і на підставі Височайших указів 11 грудня 1905, складаються і публікуються до загального відома спільно і одночасно на загальних підставах, викладених у ст. 30-32 Положення про вибори до Державної Думи, із застосуванням відносно оскарження та перевірки цих списків загальних нормальних строків та порядку, зазначених у ст. 33-36 того ж Положення» [54, арк. 33].

Особи, що у виборах до Державної Думи на підставі височайше затвердженого 6 серпня 1905 р. Положення про вибори, а також ті з осіб, які отримали право на участь у виборах на підставі Височайших указів 11 грудня 1905 р., які перебувають на обліку міських і земських управ і казенних палат як платники державних податків і земських і міських зборів з нерухомого майна, або отримують утримання або пенсію по службі державній або по службі в земських, міських чи станових установах або на залізницях, вносяться до

виборчих списків без особливих з їхнього боку заяв. Збори відомостей про таких осіб, а також перевірка їх прав на участь у виборах, покладаються на установи, що складають виборчі списки.

На звороті даної інструкції міститься доповнення до неї, написане від руки. Серед іншого, в ньому зазначалося, що для підтвердження оренди землі не менше року чи управління маєтками повинні бути надані свідчення місцевого дільничого земського начальника, мирового посередника, селянського начальника або комісара по селянських справах, а в місцях, де їх немає, – місцевого поліцейського управління [54, арк. 33 зв].

Положення про вибори від 6 серпня 1905 р. ґрунтувалося на ідеї представництва власників, включаючи селянство. Указ 11 грудня 1905 р., зберігаючи основи колишньої системи, давав право голосу політично активним незаможним верствам. Через ці протиріччя та невірну оцінку позиції селянства підсумковий текст виявився неприйнятним ні для кого. Радикальні і ліберально-демократичні сили були незадоволені відсутністю загального, рівного і прямого голосування, яке вважалося єдино правильним, завищеним представництвом землевласників і відсутністю реального впливу робітників. Для уряду і консервативних кіл було неприйнятним переважання в Думі радикально налаштованих селян та інтелігенції.

Оцінюючи виборче законодавство I та II Державних Дум, можна сказати, що воно не змогло задовольнити усі верстви суспільства. Реформування державного управління Російської імперії було явно запізнілим, викликаним революційною ситуацією. Тому розробка нового законодавства була життєво необхідною.

3 червня 1907 р. було прийнято новий виборчий закон. Він так обмежував представництво в Державній Думі для переважної більшості населення Російської імперії (робітників, селян і жителів околиць), що навіть його творці цинічно називали закон «безсоромним» [93, с. 17]. Після цього було видано Інструкцію про порядок провадження виборів в Державну Думу. Вона складається із 46 статей. Копії інструкції зберігаються у ф. 707

«Старокостянтинівська повітова у справах про вибори до III Державної Думи комісія» та ф. 409 «Подільське губернське по земських і міських справах присутствіє».

Відтепер вибори в Думу мали проходити за такими куріями – землевласницькою, міською та селянською. Міська курія мала складатися із двох з'їздів виборців. У першому з'їзді мали право брати участь ті громадяни, які відповідали таким критеріям:

1). Володіли не менше року майном, що коштувало в містах губернських, обласних чи тих, які входили до складу градоначальства, а також в тих, населення яких перевищує 20 тисяч чоловік – не менше 1000 карбованців, а в решті міських поселень – не менше 300 карбованців.

2). Володіли в межах міських поселень повіту торгово-промисловим підприємством, з якого сплачувалося податку не менше 50 карбованців в рік [65, арк. 4].

До другого з'їзду могли входити:

1). Особи, що володіли не менше року майном, що коштувало в містах губернських, обласних чи тих, які входили до складу градоначальства, а також в тих, населення яких перевищує 20 тисяч чоловік – менше 1000 карбованців, а в решті міських поселень – менше 300 карбованців.

2). Особи, що володіли в межах міських поселень повіту торгово-промисловим підприємством, яке вимагало вибірки промислового свідоцтва, за виключенням тих, які брали участь у першому міському з'їзді.

3). Особи, що не менше року проживали в межах повіту і не менше року отримували певне утримання чи пенсію по службі в земських, міських установах або на залізниці.

4). Особи, що сплачували не менше року основний промисловий податок на особисті промислові заняття.

5). Особи, що не менше року наймають в межах міських поселень повіту на своє ім'я окрему квартиру.

6). Особи (за виключенням нижчих службовців і робітників), що не менше року проживають в межах повіту і не менше року отримують певне утримання чи пенсію по службі в земських, міських або станових установах або на залізницях [65, арк. 5].

Таке розмежування призводило до того, що до першого розряду потрапляла невелика група найзаможніших жителів міст, а до другого – в десятки разів більша кількість незаможного населення міст і містечок. Причому на першому з'їзді міських виборців обиралося більше виборщиків ніж на другому. Наприклад, у Подільській губернії обиралося відповідно 16 та 14 представників від міщан.

Було значно зменшене число депутатів Державної Думи. За новим виборчим законом 3 червня 1907 р. їх мало бути 442 (раніше, за законом 11 грудня 1905 р. – 518). Відбулося вагоме скорочення числа селянських виборщиків. Так, якщо на виборах до двох перших Дум у європейській частині імперії вони складали 2454 особи, то на третіх виборах лише 1337. Водночас число поміщицьких виборщиків збільшувалося з 1946 до 2619 осіб [94, с. 39].

Згідно закону 3 червня 1907 р., права обирати за курією землевласників були позбавлені орендарі та управляючі маєтками. Виборче право також втратили: батраки, селяни і козаки, що не були домовласниками, робітники ремісничих та дрібних промислових підприємств, нижчі службовці, небагаті інтелігенти, особи, що не були на державній службі, тобто молоді адвокати, літератори, приватні службовці, які тільки розпочинали свою діяльність і не мали необхідного виборчого цензу. Не голосували також губернатори, віце-губернатори, градоначальники, їхні помічники та чини поліції [100, с. 117].

Таким чином, новий виборчий закон від 3 червня 1907 р. значно урізав виборчі права незаможних верств населення Російської імперії та надав значних переваг представникам великого землеволодіння.

Отже, за матеріалами Державного архіву Хмельницької області можна детально простежити законодавчі акти, що регламентували виборчий процес до Державної Думи усіх чотирьох скликань. Слід зазначити, що нормативно-

правова система виборів до Державної Думи Російської імперії зазнавала неодноразових змін. Зважаючи на події в країні, вона пройшла шлях від лібералізації та ставки на селянство до поступового обмеження у виборчих правах незаможних верств населення. Остаточна виборча законодавча база була сформована із прийняттям закону 3 червня 1907 р.

Законодавчі акти про вибори до Державної Думи Російської імперії у Державному архіві Хмельницької області містяться у таких фондах: «Справа Рахнівецького волосного правління Ушицького повіту» (ф. 71), «Подільське губернське у міських справах присутствіє» (ф. 117), «Кам'янецька повітова у справах про вибори комісія» (ф. 300), «Подільське губернське у земських і міських справах присутствіє» (ф. 409), «Старокостянтинівська повітова у справах про вибори до III Державної Думи комісія» (ф. 707). У згаданих фондах містяться копії виборчих законів, маніфестів, інструкцій про складання виборчих списків, розпорядження губернаторів щодо проведення виборів тощо.

РОЗДІЛ 3.

МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ТА ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

Погодившись на скликання Державної Думи шляхом виборів, самодержавна влада опинилася у скрутному становищі. Адже їх проведення в умовах надзвичайно складної політичної ситуації в країні було дуже важкою справою. Крім того, в Російській імперії був взагалі відсутній досвід організації виборів такого масштабу.

Вибори до I Державної Думи проходили на тлі першої російської революції, що в значній мірі позначилося на організації виборчого процесу. У 82 губерніях і областях було оголошено військовий стан або введено посилену або надзвичайну охорону. Більше 70000 чоловік були поміщені у в'язниці за політичні злочини. Збори і мітинги були заборонені, передвиборчі зібрання дозволялися, але із багатьма труднощами. Репресії застосовувались до усіх неблагонадійних чи небезпечних з точки зору уряду елементів. Газети були переповнені скаргами щодо насилля, яке проводилося владою над виборцями [106, с. 10].

Спеціальної центральної установи для підготовки та проведення виборів не створювалося. Весь тягар виборчого процесу лягав на губернські адміністрації та на спеціально утворені виборчі комісії [94, с. 85].

Державним органом, що здійснював підготовку виборів, у тому числі шляхом видання підзаконних актів, які затверджувалися Імператором, було Особливе діловодство з виборів до Державної Думи, утворене у складі Міністерства внутрішніх справ. Це відомство керувало діяльністю губернських, міських і повітових комісій у справах про вибори. Організацією виборчого процесу на території губернії керував, як правило, губернатор.

Головним завданням повітових управ було складання списків виборців та виборщиків, розробка оголошень щодо дати проведення та місця проведення виборів, підрахунок голосів тощо. Так, наприклад, у ф. 71 «Справа Рахнівецького волосного правління Ушицького повіту» є зразки оголошень

Ушицької повітової управи щодо виборів до I Державної Думи. В першому з них зазначалося, що прийом заяв усіх бажаючих взяти участь у виборах продовжений до 1 лютого 1906 р. [1, арк. 6]. В другому повідомлялося, що «...доповнений список виборців буде виставлено для огляду 20 січня 1906 р., і з цього терміну, протягом одного тижня, зацікавлені особи можуть подавати скарги та заяви про неправильність і неповноту списку в Повітову по справам про вибори комісію» [1, арк. 7]. Аналогічні списки по Кам'янецькому повіті мали бути виставлені 10 лютого 1906 р. в приміщенні Пушкінського дому, що підтверджується оголошенням, яке міститься у ф. 78 «Маківське волосне правління» [4, арк. 8].

З самого початку під час організації виборчого процесу з'явилося багато різних проблем, що було насамперед викликано ще не до кінця зрозумілими виборчими правилами та інструкціями. Зокрема, як свідчить спр. 13 ф. 117 «Подільське губернське по міських справах присутствіє», одним із спірних було питання щодо участі у передвиборних зібраннях виборців та виборщиків представників поліції. 28 вересня 1905 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор вказував на обов'язковість присутності на передвиборчих зібраннях поліції. А вже 4 жовтня 1905 р. до Подільського губернатора надійшов циркуляр МВС із протилежними вимогами. У ньому вказувалося, що присутність чинів поліції на передвиборних зібраннях не є обов'язковою, а правом присутності на зібраннях виборщиків слід користуватися з особливою обережністю і лише в крайніх випадках [7, арк. 89].

В результаті поліції було дозволено бути присутньою на зібраннях. Це підтверджує циркуляр Волинського губернатора від 11 лютого 1906 р. № 943, який міститься у ф. 718 «Пристав 4-го Заславського повіту». В даному циркулярі губернатор вказував на необхідність вжити всіх заходів для охорони закладів, де оприлюднювалися списки виборців. Також було наголошено, щоб поліція стежила за тим, щоб на територію, де відбувалися вибори, не проникали особи, які участі у виборах не беруть [70, арк. 34]. 25 лютого був виданий додаток до першого циркуляру, в якому Волинський губернатор доручав

начальникам поліції «...прийняти енергійних заходів щодо ретельної охорони та забезпечення повної безпеки безумовно всіх виборчих зібрань, а саме передвиборчих з'їздів дрібних землевласників, повітових виборчих з'їздів, міських виборчих зібрань з виборів до Державної Думи. Будь-яка спроба з боку неблагонамірених осіб перешкодити правильному ходу виборів повинна строго переслідуватися...» [70, арк. 43]. Циркуляри приблизно такого ж змісту були видані 19 та 28 лютого 1906 р. Подільським губернатором. Покарання за будь-які перешкоджання у організації і проведенні виборів та роботі Державної Думи могли передбачати навіть позбавлення волі терміном від декількох місяців до 10 р. [53, арк. 19-20].

Крім нагляду за проведенням передвиборчих зборів, поліція повинна була виконувати й іншу важливу роботу, зокрема відстежувати та арештовувати тих осіб, котрі заважали проведенню виборів та чинили насильство над виборцями. Так, у циркулярі від 25 лютого 1906 р., який міститься у ф. 718, Волинський губернатор наголошував начальнику поліції: «...революціонери мають намір здійснювати шкідливий вплив на передвиборчі збори, не цураючись при цьому вдаватися не лише до поширення брехливих чуток, але і до прямого насилля над окремими виборщиками і цілими зібраннями. Тому всі особи, котрі будуть перешкоджати ходу виборів, повинні бути своєчасно затримані та притягнуті до кримінальної відповідальності» [70, арк. 56].

Для проведення виборів до усіх чотирьох Державних Дум створювалися спеціальні комісії у справах виборів. Вони були створені у кожному повіті, а координувала їхню діяльність Подільська губернська комісія у справах виборів до Державної Думи. Кожна губернська комісія формувалася з високопоставлених відповідальних посадових осіб: голови окружного суду, який очолював комісію, керуючого казенною палатою, місцевого предводителя дворянства, голови губернської земської управи, міського голови губернського міста, одного з членів окружного суду і призначеного губернатором одного з постійних членів губернської присутності. Функціональними обов'язками комісій були: призначення та організація виборчих з'їздів, розгляд скарг

виборців, перевірка права на участь у виборах, а також розв'язання інших питань, що виникали у процесі підготовки та проведення виборів.

Одним із найцінніших фондів Державного архіву Хмельницької області, який містить інформацію про діяльність комісій під час виборів до I Державної Думи, є ф. 273 «Подільська губернська у справах про вибори до I Державної Думи комісія», який налічує 86 одиниць зберігання. Проаналізувавши матеріали даного фонду, можна визначити насамперед ті проблеми, які виникали під час виборів до I Думи.

Насамперед до повітової комісії зверталися з питань роз'яснення виборчого закону. Так, 14 лютого 1906 р. Могилівська комісія звернулася до губернської з проханням дати роз'яснення закону. Вона з'ясовувала, чи можна на попередніх з'їздах проводити вибори шляхом подачі записок, якщо на з'їзд прибуде більше 500 осіб чи вибори на таких з'їздах проводяться, незалежно від кількості виборщиків, балотуванням кулями. Губернська комісія пояснила, що ст. 2 §X Закону 11 грудня 1905 р. стосується з'їздів дрібних землевласників та духовенства; і якщо число виборців перевищує 500 осіб, вибори проводяться поданням записок [19, арк. 2].

Члени Балтської повітової комісії 7 березня 1906 р. звертали увагу губернської на неясність Закону 11 грудня стосовно того, чи підлягають включенню в списки виборців сільські старости і збирачі податків, яким виплачують утримання на службі. Губернська комісія зауважила, що оскільки вказані особи не подавали прохань про бажання взяти участь у виборах, то це питання не можна вирішити в зв'язку з відділом VIII указу 11 грудня [38, арк. 1-3]. Зазначений відділ указу зобов'язував виборців, які не вносилися до списків на основі Положення про вибори чи як платники податків, при бажанні скористатися своїм виборчим правом, письмово заявити про це установі, що складала виборчі списки протягом трьох тижнів із моменту опублікування цього указу.

Виникали і досить казусні ситуації, які потребували втручання повітової комісії. Прикладом може слугувати ситуація, у яку потрапив новоушицький

міський голова А.Т. Яворський. У своєму зверненні до губернської повітової комісії він просив відмінити рішення Новоушицької повітової комісії про призначення його одночасно головою Дунаєвецького і Новоушицького з'їзду міських виборців, логічно пояснюючи, що одна людина не може бути одночасно у двох різних місцях. Тому він пропонував покласти виконання цих обов'язків у м-ку Дунаївці на староушицького міського старосту. Губернська комісія визнала постанову повітової комісії правильною, такою, що відповідає ст. II Положення про вибори до Державної Думи [21, арк. 3,8]. Ситуацію вирішили таким чином: повітова комісія призначила головуючим на з'їзді у м-ку Дунаївці заступника новоушицького міського голови О.М. Грудзинського [48, арк. 74 зв].

Про недосконалу організацію виборчого процесу яскраво свідчить ситуація у Вінницькому повіті. Там повітовою комісією 12 лютого 1906 р. було утворено лише один з'їзд міських виборців у м. Вінниці, що в свою чергу зумовило значні незручності для жителів м. Жмеринка. Для вирішення цього питання жмеринський міський староста надіслав лист до губернатора від 23 лютого 1906 р., в якому просив створити ще один з'їзд міських виборців у м. Жмеринка [22, арк. 1-2]. До листа додавалася копія протоколу зборів жмеринських міських уповноважених, а також заява залізничних службовців.

Губернатор передав звернення у губернську Комісію, котра знову переклала вирішення цього питання на Вінницьку повітову комісію. Але нічого не змінилося. Тому в листі від 2 березня 1906 р. до губернатора зазначене прохання повторив начальник Південно-Західної залізниці. Він пояснював необхідність створення окремого з'їзду тим, що більшість залізничних службовців, унаслідок специфіки роботи, не зможуть одночасно залишити свої робочі місця для відправки на з'їзд у Вінницю, тобто не скористаються своїм виборчим правом. Навіть член Вінницької повітової комісії, повітовий предводитель дворянства граф Д.Ф. Гейден підтримав зазначені вимоги. У телеграмі на ім'я губернатора він писав: «Прошу губернську у справі виборів комісію дозволити вибори міських виборщиків Вінницького повіту на двох

з'їздах: у Вінниці й Жмеринці. З 8500 виборців Жмеринка з Браїловим дають 3000 виборців, третина міських уповноважених – залізничники. Фізично неможливо перевезти таку кількість виборців за один день із Жмеринки до Вінниці» [32, арк. 6].

Губернська комісія загалом підтримала зазначені прохання, але, посилаючись на те, що за такий короткий термін неможливо організувати вибори в Жмеринці згідно з вимогами виборчого закону, а також на той факт, що списки міських виборців повіту не розділені за місцем проживання, вирішила відмовити. Наслідком стало те, що 3000 виборців так і не змогли проголосувати.

Чи не найбільший обсяг роботи комісії виконували, розглядаючи скарги виборців з різних питань. Вони почали надходити вже на етапі складання виборчих списків. Ця тенденція не припинялася до останнього дня роботи комісій. За підрахунками А.Л. Глушковецького, лише губернська комісія протягом своєї діяльності розглянула 77 скарг, значна частина з яких були колективними [99, с. 95].

Найбільша кількість скарг (39) у губернську комісію була подана управителями, орендарями маєтків та землевласниками (50,6%). Значно переважали скарги управителів та орендарів. Проблема полягала у тому, що згідно з Законом 11 грудня 1905 р. для участі у виборах управителі маєтків мали надати договір па управління, а орендарі – орендний договір. Ці договори мали бути засвідчені нотаріальним порядком або ж поліцією, мировим чи міським суддею. Договір мав бути укладений не пізніше як за рік до виборів. Такі вимоги викликали обурення значної частини управителів, оскільки часто договір укладався неофіційно або навіть в усному порядку. Губернська комісія чітко виконувала свої обов'язки і вимагала відповідності договорів усім вимогам закону, через що значна частина управителів та орендарів була позбавлена права участі у виборах.

Прикладом такої скарги є скарга дворянина А.І. Круковського, жителя Брацлавського повіту. Він звинувачував місцеву повітову комісію у надмірній

прискіпливості до дворян-управителів та натякав на необхідність «пом'якшення» її жорсткої позиції. Він писав: «Взагалі, управителям маєтків чомусь не щастить у справі занесення у списки виборців. Скрізь зустрічаються скарги з цього приводу. Повітова комісія ніби навмисне відшукує причини і приводи, щоб не допустити цих осіб до виборчої урни. Між тим управителі маєтків, як елемент консервативний, який стоїть близько до народу, в теперішній важкий час могли би багато в чому допомогти уряду у вирішенні завдання умиротворення країни, а тому прошу губернську комісію не надавати значення формі доручення [25, арк. 3-4].

Згідно з законом, договір на право управління маєтком, крім нотаріуса, міг засвідчити місцевий пристав поліції. Іноді це призводило до зловживань із боку приставів. Фонд 273 містить інформацію про таку ситуацію в Брацлавському повіті. У губернську комісію одночасно надійшло чотири скарги на дії Брацлавської повітової комісії, яка визнала недійсними договори на право управління маєтками дворян Р.А. Векера [26, арк. 9], Р.М. Хороманського [28, арк. 9] і селян Д.Ф. Буреги [27, арк. 8] та І.У. Квятковського [29, арк. 9]. Всі скарги були написані однаковим почерком, а скаржниками були управителі різних маєтків одного поміщика Г.С. Щеніовського. У договорах губернська комісія знайшла однакові зловживання з боку пристава І стану Брацлавського повіту. Було доведено, що пристав ставив свій підпис на договорах, тобто посвідчував їх не в день укладання (20 грудня 1904 р.), а напередодні виборів. Відомо, що Щеніовський був обраний виборщиком від землевласників Брацлавського повіту. Очевидно, що шляхом збільшення числа своїх управителів поміщик хотів забезпечити собі підтримку на повітовому з'їзді землевласників. Однак принциповість комісій із виборів не дозволила йому цього зробити незаконним способом.

Землевласники А.О. Колб та П.С. Колачевський скаржилися губернській комісії на дії Ушицької повітової комісії, яка не викреслила з виборчих списків осіб, які, на думку скаржників, не мали виборчого права. Скаржники пояснювали, що ряд осіб не мають права на внесення у виборчі списки як

власники маєтків, оскільки продали їх своїй дружині [18, арк. 3]. Губернська комісія цілком правомірно вирішила залишити скаргу без наслідків, оскільки вона стосувалася не права участі у виборах згаданих осіб, а лише їхнього земельного цензу, що за умови наявності мінімуму в 150 дес. землі не мав ніякого значення. Подібна скарга розглядалася і в Летичівській повітській комісії, її надіслав М.О. Новіцький. У цьому випадку губернська комісія зобов'язала повітову перевірити правильність внесення до списків виборців зазначених у скарзі осіб [36, арк. 4].

При загалом кваліфікованій роботі повітових комісій під час розгляду скарг землевласників були й суперечливі випадки. Так, Летичівська повітова виборча комісія відмовила землевласниці Е. Покржевницькій у передачі виборчого цензу її чоловікові через пропуск двотижневого терміну з дня опублікування додаткових списків. Скаржниця пояснювала, що вчасно подала заяву в повітову управу, що підтверджувалося документально. Однак управа повернула заяву і зобов'язала звернутися в комісію у справах про вибори. Тому її прохання потрапило в комісію з простроченням терміну подачі. Губернська виборча комісія підтвердила рішення повітової [20, арк. 2-4].

Схожа ситуація розглядалася і у Літинській повітській комісії, але результат був абсолютно протилежний. Вона включила до списків повітових землевласників дворянина А.Г. Глембовицького за дорученням матері, хоча він, посилаючись на її хворобу, подав заяву з простроченням двотижневого терміну [31, арк. 1].

Іноколи при складанні виборчих списків іноді відбувалися затримки, викликані бюрократичною тяганиною при з'ясуванні виборчих прав осіб та призупиненням роботи повітових комісій у зв'язку з переходом до виборів на основі Маніфесту 17 жовтня. Так, Ямпільська повітова комісія через це лише після значної затримки внесла у виборчі землевласника К.П. Неженцова [24, арк. 16].

Під час складання виборчих списків виникали труднощі стосовно того, до якої категорії зараховувати чиншовиків – надільних селян чи дрібних

землевласників. З циркуляру міським, повітовим управам та міським старостам губернатор прояснював, що чиншовики із дворян та вільні люди, не приписані до волостей, беруть участь у виборах за своїм цензом у з'їзді повітових землевласників чи міських виборців; приписані ж до волостей обирають уповноважених на волосних сходах [7, арк. 306].

Через цю проблему багато з них взагалі не були внесені у списки. Найчастіше невнесення чиншовиків до списків було викликано пропусченням ними семиденного терміну подачі відповідних заяв про бажання взяти участь у виборах після оприлюднення додаткових списків виборців. Ф. 273 містить декілька колективних скарг чиншовиків на дії управ, які не внесли їх до списку виборців. Так, вказуючи на причини затримок, чиншовики с. Бохни Летичівського повіту у своїй скарзі зауважували: «Про ці списки нікому нічого не було відомо, бо вони в нашому селі не були виставлені і ми, як особи неграмотні, не могли знати, тим більше, що волосне начальство не потурбувалося про це оголосити в селі, щоб кожний із нас міг знати про подібне розпорядження, а оскільки цього не зроблено, то ми введені в оману і не можемо бути позбавлені тих прав, якими користується кожний російський громадянин» [35, арк. 3]. Така ж скарга була надіслана від чиншовиків с. Білецьке цього ж повіту: «Ми люди прості, неграмотні, живемо в глухому селі на відстані з міста в 14 верстах. Питається, звідки нам було відомо про термін на подібні заяви» [39, арк. 2-2зв].

Архівні матеріали показують, що навіть містечкові чиншовики не завжди могли розібратися в особливостях свого виборчого права. Так, жителі м-ка Теплик Гайсинського повіту, вчасно подавши заяви про участь у виборах, просили повітову комісію роз'яснити, до якої виборчої курії вони належать [43, арк. 6зв]. Чиншовики м-ка Тернівка та навколишніх сіл цього ж повіту, впевнені у своєму праві на участь у виборах, з'явилися 6 березня 1906 р. на вибори уповноважених, але без пояснення причин були недопущені головою з'їзду, який лише зауважив, що причини йому не відомі і вийшла якась плутанина [40, арк. 2зв].

Цікавими є також дві скарги поліцейських чиновників. У першій із них чиновник Подільського губернського правління І. Середович скаржився, що його виключили зі списків міських виборців Бара через тимчасове виконання ним обов'язків поліцейського наглядача. Вказуючи на те, що зазначену посаду вже давно обіймає інша людина, скаржник просив унести його до виборчих списків. Губернська комісія відмовила у цьому, оскільки на час складання виборчих списків Середович обіймав поліцейську посаду і тому не міг бути включений до виборчих списків [33, арк. 2]. В іншій скарзі секретар повітового поліцейського управління дворянин О. Барашенко вказував на те, що його посада дозволяє брати участь у виборах. Однак комісія відповіла йому, що згідно з законом у нього немає виборчих прав [37, арк. 6].

Як свідчать фонди Державного архіву Хмельницької області, під час виборів владні структури активно усували від участі в них небажаних елементів. Це можна прослідкувати на прикладі скарги жителя Кам'янця-Подільського М.М. Оксмана. Він скаржився на дії поліцейського пристава, що не вніс його у списки квартиронаймачів і не хотів видавати поліцейське посвідчення, яке необхідне для подання в управу, яка, в свою чергу, мала внести прохача у списки виборців. Губернська комісія йому відмовила у внесенні до списків виборців якраз через те, що у нього не було зазначеного посвідчення про найм квартири у межах міста [23, арк. 10]. Швидше за все, така ситуація виникла тому, що скаржник був одним із організаторів видання опозиційної газети «Подольский край», а незабаром став її головним редактором.

Подавали скарги також і священнослужителі. У ф. 273 міститься дві таких скарги. У першій священник К. Пуницький скаржився, що Гайсинська повітова комісія виключила його зі списку виборщиків-землевласників і внесла до списку дрібних землевласників. Губернська комісія пояснила, що оскільки в нього немає доказів належності йому земельної власності окремо від церковної, то він не може бути виборщиком від землевласників [30, арк. 9]. В другій церковний староста с. Грушки Ушицького повіту Ф. Трофанчук прагнув

довести, що він має право на участь у виборах як особа, що одержує утримання на службі. Але і цього разу комісія відмовила скаржникові, спираючись на вимоги Закону 11 грудня [34, арк. 11].

Під час організації виборів до І Думи спостерігалися також і зловживання службовим становищем. Яскравим прикладом можуть слугувати вибори у м. Кам'янець-Подільський. Серед скарг, що містяться у ф. 273, про організацію виборів зазначалося: «Загальне враження було таким, ніби відбувалися вибори не в вищу Державну установу, а в правління якого-небудь товариства, в якому вибори можна проводити «по-домашньому» [44, арк. 30]. Найперше звинувачували у всьому кам'янецького міського голову В.І. Калішевича. Саме за його головування на виборчій ділянці відбувалися всі ці порушення, і саме його було обрано виборщиком. Однак, незважаючи на скарги, результати виборів були затверджені.

Непорозуміння під час голосування супроводжували вибори у міській курії м. Хмільника Літинського повіту. Там на багатьох виборчих записках було вказано номер виборця у списку, а за законом, на них повинні були бути відсутні будь-які позначки чи виправлення. Це дало підстави Хмільницькій міській комісії визнати переможцем єврея С.Г. Кіціса. Він загалом набрав менше голосів, ніж його головний суперник Ф.К. Новак, але в Новака було виявлено значно більше виборчих записок, визнаних недійсними. Літинська повітова комісія визнала виборчі записки, подані з номерами виборців, дійсними й оголосила переможцем Ф.К. Новака. Губернська комісія підтвердила рішення повітової [42, арк. 7-14].

Спроби оскаржити вибори на з'їзді міських виборців спостерігалися й у Новій Ушиці. Відомий на Поділлі кадет О.О. Зновіцький апелював до повітової, а пізніше – губернської комісії та Правлячого Сенату. Він указував, що вибори були непрозорими внаслідок зловживань голови з'їзду, новоушицького міського голови А.Т. Яворського, під час підрахунку голосів. Однак аргументація скаржника була непереконливою, тому вказані державні органи

цілком обґрунтовано не задовольнили його прохання про відміну виборів [46, с. 3-4].

Матеріали ф. 273 проливають світло і на невдалу організацію виборів на з'їздах повітових землевласників. Одна із таких ситуацій сталася в Ушицькому повіті. Внаслідок відсутності приміщень, які могли б умістити всіх виборців з'їздів, голосування відбувалося зі значними порушеннями виборчого законодавства. Голова Ушицької повітової виборчої комісії пояснював ситуацію так: «Оскільки не лише в селах і містечках, а й у м. Новій Ушиці немає таких приміщень, у яких можна було б вмістити 700-1000 виборців, із пропозицією не розходитися до закінчення виборів, то на попередніх з'їздах Ушицького повіту головам попередніх з'їздів доводилося рахуватися з таким неминучим явищем, що в різні моменти виборів на попередніх з'їздах число виборців було різним унаслідок поступового виходу виборців із місця виборів і повернення через певний час для подальшої участі у виборах» [45, арк. 11-11зв]. Внаслідок цього у м-ку Дунаївці усі 717 виборців брали участь у балотуванні лише 15 кандидатів з 25. Решту кандидатів в уповноважені обирали від 211 до 231 виборців.

Про порушення процесу виборів в тому ж таки Ушицькому повіті зазначав Ф.І. Грепачевський. Під час підрахунку голосів кількість невиборних куль визначалася не безпосереднім їх підрахунком, а різницею між виборними і загальним числом куль [47, арк. 1,2].

У справі 63 ф. 273 знаходиться апеляція до губернської комісії щодо неправильного обрання уповноважених, яка була подана виборцями селянської курії Войтовецької волості Летичівського повіту. Вони оскаржували присуд волосного сходу про обрання уповноваженими П.Л. Видайчука та М.І. Войтини. Першого звинувачували у тому, що він незаконнонароджений та був під судом за вбивство, а другого – у належності до партії соціалістів. Однак у скарзі їм було відмовлено [41, арк. 1, 11].

В цілому ж під час виборів до I Думи діяльність органів влади носила лише організаційний характер, не сильно втручаючись у результати виборів.

Ситуація змінилася під час організації наступних виборів. Вони вже проходили за дещо іншим сценарієм, хоча законодавство залишилося таким самим. Влада будь якими засобами намагалася сфальсифікувати результати виборів на користь правих партій та уряду. Для цього вона переслідувала лівих виборщиків, забороняла агітацію революційних партій тощо.

Поза законом відтепер перебували навіть колишні члени Думи. Їх діяльність жорстко контролювалася владою, вони перебували під постійним наглядом. Показовими в цьому плані є матеріали ф. 718 «Пристава 4-го Заславського повіту». Так, у циркулярі Волинського губернатора від 14 липня 1906 р. зазначалося, що «колишні члени Думи, які входили до складу трудової та соціалістичної групи, мають намір зайнятися посиленою протиурядовою агітацією...» [70, арк. 121], за що повинні бути притягнуті до відповідальності. Ще більше налаштовував владу проти колишніх депутатів той факт, що вони склали текст відозви до народу, в якому закликали «стояти за Думу, не давати рекрутів, не платити податків без згоди Думи» [70, арк. 125].

Під час даних виборів було розроблено і надіслано в усі губернії, зокрема і в Подільську та Волинську, додаткові пояснення щодо законодавства про вибори. Так, відтепер виборчого права позбавлялися робітники, селяни, які придбали землю за допомогою Селянського банку, представники інтелігенції, які були приписані до сільських громад. Слідкувати за виконанням циркуляру належало мировим посередникам. Вони, як свідчать матеріали ф. 300 «Кам'янецька повітова у справах про вибори комісія», зобов'язувалися ретельно перевіряти присуди волосних сходів про обрання уповноважених. В разі виявлення осіб, які не мали права бути обраними, посередники повідомляли про це комісії, які вже далі проводили перевірку та відміняли вибори [54, арк. 45].

Щоб не допустити до виборів радикально налаштованих людей, Подільське губернське керівництво вдавалося до різних засобів. Зокрема, для «правильного» результату виборів активно застосовувався адміністративний ресурс. Губернська адміністрація активно перешкоджала у проведенні

передвиборчої агітації опозиційним кандидатам. Яскравим прикладом може служити колишній гайсинський предводитель дворянства В.С. Завойко, якого просто виключили зі списку виборщиків, а переможцем на виборах у м. Гайсині оголосили Л.З. Ратнера, який набрав менше половини голосів міщан [11, арк. 572].

Як і на попередніх виборах, фактично весь організаційний тягар покладался на комісії. У Державному архіві Хмельницької області найбільше матеріалів щодо діяльності комісій під час виборів до II Державної Думи міститься у ф. 274 «Ушицька повітова у справах про вибори в Державну Думу комісія» та ф. 300 «Кам'янецька повітова у справах про вибори комісія».

Варто відзначити, що ще до початку засідань повітових комісій губернатор звернув увагу їх голів на той факт, що першочерговим завданням є проведення окремих попередніх з'їздів дрібних землевласників і міських виборців, а також розподіл числа виборщиків, що мали бути обрані на них. Голови зобов'язувалися організувати роботу комісій таким чином, щоб виключити можливість потрапляння до виборчих списків осіб, які на минулих виборах були внесені помилково. Як свідчать матеріали вищезгаданих фондів, виконанню цього завдання сприяла поліція, яка отримала наказ перевіряти виборчі права осіб, занесених до списків як квартиронаймачі, та своєчасно повідомляти про результати виборчі комісії [49, арк. 7; 54, арк. 46]. До цієї категорії виборців висувалися жорсткі вимоги. Правлячим Сенатом було встановлено чіткі ознаки окремої квартири: окрема кухня, окремий вхід, відсутність сполучення з сусідніми квартирами, наймання квартири безпосередньо у власника будинку та проживання у ній не менше року [57, арк. 15].

Зобов'язавши повітові комісії на першому ж засіданні приймати рішення про створення окремих з'їздів виборців, губернська адміністрація внесла певний сумбур у їх діяльність. Намагаючись якнайшвидше виконати поставлене завдання, не всі повітові комісії робили це якісно, оскільки ще не було відоме число виборців, їхні цензи тощо. Наприклад, як видно із ф. 274,

Ушицька комісія на першому ж засіданні утворила два з'їзди міських виборців у Новій Ушиці та м-ку Жванчик і лише один попередній з'їзд дрібних землевласників для виборців усього повіту [49, арк. 10]. Таке рішення, в свою чергу, викликало значні незручності для виборців із околиць повіту. На цей факт у своєму зверненні від 10 грудня 1906 р. звернув увагу членів комісії губернатор. У відповідь комісія вирішила утворити аж чотири з'їзди. У свою чергу, за матеріалами ф. 300 помітно, що кількість виборців у 256 осіб дала підстави Кам'янецькій повітовій комісії призначити лише один попередній з'їзд у Кам'янці-Подільському, через незначну кількість учасників [55, арк. 10].

Як показують одержані матеріали, ще одним важливим завданням повітових комісій була перевірка та уточнення виборчих списків. Розпорядження МВС щодо формування нових списків виборців мали досить суперечливий та часто запізнілий характер. Так, міністр внутрішніх справ на початку жовтня 1906 р. своїм циркуляром зобов'язав Подільського губернатора вжити усіх заходів для якнайшвидшого складання й опублікування відповідними установами виборчих списків [1, арк. 8]. Упорядкування списків повітових землевласників і міських виборців, що мали право окремого представництва, потрібно було завершити до 20 листопада. Однак у циркулярі було вкрай поверхнево вказано цензові вимоги до осіб, що мали право на участь у виборах.

Повітові комісії в спішному порядку розпочали складання та перевірку виборчих списків. Однак вони не встигали за розпорядженнями центральної влади, що, прагнучи позбавити виборчих прав неблагонадійні верстви населення, постійно змінювала цензові вимоги до виборців.

Як свідчать матеріали ф. 274, 11 грудня 1906 р. Ушицька комісія повідомила губернатора, що здійснила уточнення виборчих списків повітових та міських виборців та віддрукувала їх накладом у 1000 примірників [49, арк. 32]. Проте 17 грудня надійшла телеграма МВС із указом Правлячого Сенату, в якому зазначалося: «у виборчі списки не підлягають внесенню в якості міських виборців по квартирному цензу ті особи, щодо яких буде встановлено, що вони

наймаючи квартиру дійсно не прожили в ній, хоч і з тимчасовими перервами, останній рік» [49, арк. 53]. Крім того, у ній зазначалося: «1. Що під тимчасовими перервами слід розуміти лише короткочасні залишення, наприклад відрядження чи поїздки то торгівельним справам; 2. Що особи, які залишили постійне місце проживання...але залишили за собою квартиру, право брати участь у виборах втрачають» [49, арк. 53]. Це викликало необхідність повторної перевірки всіх виборчих списків міських виборців поліцією та затримало їх опублікування. Така ж телеграма зберігається також і у ф. 300.

Проблеми виникали й під час складання списків дрібних землевласників. Повільність державних установ у отриманні необхідних відомостей про виборчі цензи іноді позбавляла вказану категорію осіб участі у виборчих з'їздах. Так, Кам'янецька повітова управа 30 листопада 1906 р. подала на розгляд місцевої повітової комісії додатковий список із 16 осіб, пояснюючи, що вони не були внесені у загальний список через затримку в одержанні необхідних даних про них. Повітова комісія, пославшись на те, що списки виборців Кам'янецькому повіту опубліковані 22 листопада і додаткові списки установами складатися не можуть, а доповнюються лише шляхом скарг і заяв зацікавлених осіб, відмовила. При цьому комісія не дала жодної рекомендації щодо повідомлення згаданим особам про можливість взяти участь у виборах, подавши заяви чи скарги [58, арк. 1-3].

При складенні виборчих списків виникало ще одне важливе питання: до якої категорії відносити селян, котрі володіли надільною землею і крім цього ще придбали землю за власний кошт? Вирішення цієї проблеми було прийняте у циркулярі від 30 грудня 1906 р., який було розіслано усім повітовим комісіям. В ньому було зазначено, що: «селяни та сільські обивателі, які отримали земельне облаштування на основі постанов і правил... і які мають крім надільної землі приватну земельну власність, набуту без сприяння Селянського Земельного Банку, належать до внесення в списки землевласників, незалежно від участі їх в зборах для обрання уповноважених від волостей» [49, арк. 54; 54, арк. 108]. Копії такого циркуляру містяться у ф. 274 та ф. 300.

Таке розпорядження губернської комісії дозволило внести до виборчих списків дрібних землевласників значну кількість селянства. Наприклад, в Ушицькому повіті внесли 30 селян із 212 учасників з'їзду [50, арк. 3-4]. Однак, значна частина селянства не змогла взяти участь у попередніх з'їздах дрібних землевласників. Крім того, не всі повітові комісії виконували розпорядження губернської. Зокрема, Кам'янецька комісія, навіть після роз'яснення від 30 грудня, на засіданні 7 січня заблокувала участь у попередніх з'їздах дрібних землевласників 467 селян, список яких уже був складений повітовою управою [55, арк. 32-33]. Цікаво, що ніяких скарг із боку селян та реакції на цю постанову з боку губернської комісії не було. Перший факт можна пояснити необізнаністю селян, оскільки право на участь у виборах у курії землевласників було їм надане нещодавно. Що ж до бездіяльності губернської комісії, то тут вбачається не простий недогляд, а сплановане відсторонення селян від участі на єдиному попередньому з'їзді дрібних землевласників у Кам'янці-Подільському. Оскільки число селян майже вдвічі переважало число священиків та дворян (467 та 256 відповідно), то неважко було спрогнозувати, що всі уповноважені можуть бути обрані з середовища селянства. Завдяки ж діям комісій 126 осіб, які взяли участь у з'їзді, обрали 38 уповноважених, серед них 37 священиків і 1 дворянина.

Важливе місце у діяльності комісій продовжували займати скарги виборців. Досліджуючи матеріали архіву, цікаву ситуацію можна спостерігати у Волинській губернії. Зокрема, досить інформативним з приводу скарг є ф. 706 «Заславська повітова у справах про вибори до Державної Думи комісія». Зокрема, священик с. Бужівці Олексій Суйницький скаржився, що під час виборів до I Державної Думи при наявності 7 % польського населення і 88 % «корінного», від даного повіту «в I Думу поpxали два польських графи вершити долю православної віри і руського народу» [64, арк. 1]. Тому він просив виключити зі списків виборців всіх управляючих маєтками та орендаторів польського походження, які були внесені в списки «незаконно». Священик с. Новоселиця Володимир Ковальський зазначав: «17 листопада управою складені

списки, в які внесли 87 чоловік управляючих князя Сангушко, графа Потоцького та інших орендаторів. Зважаючи на те, що вони не надали потрібних документів, я прошу виключити їх зі списків...» [64, арк. 5]. Такі ж скарги надходили і від інших священників та місцевих громад. Всього у даному фонді міститься 40 таких скарг приблизно однакового змісту.

Заславська комісія, розглянувши ці скарги, постановила: 67 чоловік зі списків викреслити, інших – залишити. Але на цьому справа не завершилась. Справу було передано до Волинської губернської комісії, яка своєю постановою внесла всіх виключених назад до списків [64, арк. 89]. Та, незважаючи на таке рішення губернської комісії, Заславська повітова комісія після повторного перегляду скарг виключила зі списків всіх 87 чоловік.

Хоча вибори до II Думи на Поділлі та Волині відбувалися під значно серйознішим тиском влади, ніж попередні, архівні матеріали свідчать, що виборчі комісії рідше визнавали недійсними їхні результати на окремих з'їздах. Як показує статистика, вибори проводилися повторно на 7 волосних сходах та виборчих з'їздах. Однак, як і на попередніх виборах, спроби відміни виборів спостерігалися у міській курії Кам'янця-Подільського та Могилева. Ґрунтуючись на протоколах, складених поліцією про незначні порушення виборчої процедури та проханнях двох виборців про визнання виборів недійсними, Кам'янецька комісія відмінила їх результати [55, арк. 40]. Однак губернська комісія, отримавши скарги обраних виборщиками осіб, підійшла до розгляду більш об'єктивно і затвердила результати виборів.

Ініціатива відміни виборів по м. Могилеву-Подільському належала губернській адміністрації. Єдиними аргументами для цього стали протоколи поліції про те, що практично всім єврейським виборцям напередодні виборів та безпосередньо перед входом у виборче приміщення роздавалися бланки виборчих записок, заповнені прізвищами кандидатів у виборщики. Очевидно, така принциповість поліції була зумовлена складом обраних виборщиків, оскільки всі вони дотримувалися «лівих» поглядів. Однак різниця між кількістю голосів, поданих за переможців, та їхніми суперниками була

настільки значною, що ні повітова, ні губернська комісії не наважилися відмінити вибори. Члени губернської комісії переконливо довели, що вказане у протоколі порушення не могло суттєво вплинути на волевиявлення виборців [11, арк. 569-571].

Стосовно грошових витрат, пов'язаних із проведенням виборів до II Думи в Подільській губернії, архівні матеріали дають такі цифри. На кожну повітову комісію виділялося 100 крб. і ще 150 крб. на губернську. Крім того, ще 700 крб. асигнувалося для канцелярії губернатора, губернського у земських та міських справах присутствія та інших установ, що займалися організацією виборів, на придбання канцелярських приладь і надсилення телеграм. Губернатор, за згодою голови окружного суду, зобов'язувався розподіляти ці кошти в пропорційній залежності від витрат кожної повітової комісії [9, арк. 1]. Відомостей з цього питання щодо Волинської губернії у фондах Державного архіву Хмельницької області, на жаль, немає.

Вибори до III та IV Державних Дум проходили вже за іншим законодавством, прийнятим після «третьочервневого перевороту». Одразу ж після розпуску II Думи губернським адміністраціям були розіслані нові вимоги щодо організації виборчого процесу. Зразок такого циркуляру є у ф. 122 «Кам'янецький повітовий предводитель дворянства».

11 червня 1907 р. Подільський губернатор розіслав циркуляри повітовим, міським та міщанським управам. В них містилися нові вимоги щодо складання виборчих списків. Так, у список мали вноситися ті особи, котрі не менше року проживали в межах повіту, не молодші 25 років. Підкреслювалося, що обов'язково мають бути зазначені прізвище, ім'я, по батькові виборців, їх майновий ценз. Все це було потрібно зробити до 20 червня 1907 р. [12, арк. 75].

Важливим фондом, котрий проливає світло на організацію виборів до III Думи, є ф. 117 «Подільське губернське у міських справах присутствіє». В ньому містяться циркуляри Подільського губернатора щодо різних аспектів з організації виборів. Наприклад, циркулярами МВС наприкінці липня 1907 р. перед губернатором були поставлені такі завдання:

- зібрати точні цифрові дані по кожному повіту про кількість російського та польського землеволодіння та подати на основі зазначених даних свої пропозиції про розподіл виборчих з'їздів на відділення за національною ознакою не пізніше 6 серпня;
- надати відомості про те, чи внесені у виборчі списки селяни польського походження, які не належать до складу сільських і волосних сходів, і повідомити, яка саме кількість селян польської національності занесена по кожному повіту в списки землевласників і яка кількість десятин землі числиться у володінні цих селян в кожному повіті [Див. Додаток Б];
- надати свідчення про кількість землі, яка знаходиться у володінні осіб польського походження, які не підлягають внесенню в списки на основі вказаних в ст. 9 та 10 Положення про вибори. При цьому вказати кількість землі, яка належить особам жіночої статі, які надали свої цензи для участі у виборах своїм чоловікам та синам по кожному повіту окремо; а також вказати кількість землі, яка знаходиться у володінні тих осіб польського походження, які перебувають на дійсній військовій службі і уповноважили на участь у виборах своїх синів [10, арк. 27].

Отримавши такі розпорядження, Подільський губернатор одразу ж розпочав їх виконувати. Ним було розіслано в усі повітові управи розпорядження щодо збору відповідної інформації. Виконати їх він просив не пізніше 12 серпня.

Як свідчать матеріали вищезазначеного фонду, повітові управи з цим завданням впоралися швидко. Так, Ольгопільський повітовий предводитель дворянства у листі до Подільського губернатора зазначав: «всього особам не польського походження належить 57 115 дес. 1018 саж. землі, особам польської національності – 68 577 дес., окремим селянам, які не внесені в виборчі списки – 8710 дес» [10, арк. 74].

Гайсинський повітовий предводитель дворянства наводив такі дані: руському населенню належало 8 260 дес. землі, польському – 606, 97 дес [10, арк. 77].

Вінницькою повітовою управою фіксувалися наступні показники: за особами польської національності числилось 55 018, 81 дес., а за особами руського походження та іншими землевласниками непольської національності – 80 568 дес. Крім того, земель на чиншовому праві за особами першої категорії числилось 1397, 27 дес., а за особами другої категорії – 2600 дес. Також Вінницький предводитель дворянства пропонував утворити два попередні з'їзди: один у м. Вінниці для виборців з цензом від 15 до 150 дес., а інший – у с. Борсков, для виборців з цензом менше 15 дес. Необхідність скликання з'їзду у Борскові він пояснював тим, що там переважна більшість виборців є старообрядцями (324 із 529 виборців) [10, арк. 79-79зв].

Летичівська управа повідомляла, що загальна кількість землі в волості становить 90 679 дес. З цієї кількості особам руського походження та іншим землевласникам непольського походження належало 63 585 дес., особам польського походження – 31 992 дес [10, арк. 88-89].

10 серпня 1907 року до Подільського губернатора надійшли листи від Кам'янецького та Проскурівського повітових предводителів дворянства. Перший зазначав, що руському населенню в повіті належало 75 837 дес. землі, польському – 71 706 дес [Див. Додаток В]. Другий повідомляв наступні дані: 46 333 дес. в повіті належало непольському населенню, 62 944 дес. – польському [10, арк. 97-87зв].

У ф. 117 також містяться прохання жителів губернії, адресовані Подільському губернатору. Одним із таких є прохання мешканців м. Бар Могилівського повіту. У своєму зверненні вони просили губернатора зробити у їхньому місті окрему самотійну діляницю для обрання одного виборщика по першому розряду, посилаючись при цьому на ст. 35 Положення про вибори від 3 червня 1907 р. та на досвід попередніх виборів, коли така діляниця у м. Бар була створена [10, арк. 65-65зв].

Владою робилося все для того, щоб забезпечити «правильний» результат виборів та максимально не допустити проходження у Думу польських представників. Переконатись у цьому можна із того ж ф. 117 «Подільське губернське у міських справах присутствіє». Так, у відповідь на телеграму губернатора 12 серпня 1907 р. брацлавський повітовий предводитель дворянства П.М. Балашов, висловив свої міркування про філософію розподілу попередніх з'їздів дрібних землевласників та духовенства. Він пропонував утворити у кожному повіті різну кількість попередніх з'їздів із метою посилення впливу православного духовенства. При цьому Балашов скаржився, що в окремих повітах духовенство погано організоване, тому ще не подало своїх пропозицій щодо розподілу з'їздів [10, арк. 155-155зв].

У повідомленні губернатору 25 серпня П.М. Балашов підкреслював, що, визнаючи необхідним створення в повітах кількох попередніх з'їздів дрібних землевласників та духовенства, Комітет російських землевласників керувався двома постулатами. По-перше, щоби при розподілі на окремі з'їзди не втрачалися духовні цензи. По-друге, щоб якнайбільше представників духовенства змогли з'явитися на з'їзди. В зв'язку з цим предводитель дворянства висловлював побажання, щоб район кожного попереднього з'їзду визначався для духовенства благочинними округами, а для всіх інших – залишити попередній поділ. Таким чином, переконував він, удасться уникнути дроблення голосів священників [10, арк. 157-158].

Такі пропозиції знайшли підтримку в губернатора. У своєму донесенні міністрові внутрішніх справ 29 серпня він висловив остаточні мотивування щодо розподілу попередніх виборчих з'їздів землевласників та духовенства, що були повним копіюванням думок, висловлених П.М. Балашовим. Губернатор визнав за необхідне розділити попередні з'їзди землевласників, які володіли більш ніж 15 дес. землі, лише у семи найбільших повітах (Ямпільському, Проскурівському, Могилівському, Балтському, Ушицькому, Ольгопільському, Гайсинському). При цьому він зауважував, що передбачає забезпечити перевагу осіб російського походження за допомогою православних священників. З цією

метою передбачалося не допустити поділу благочинних округів виборчими з'їздами, а решту учасників з'їздів прикріпити до найближчих районів благочинних округів. Було також вирішено утворити в кожному повіті по одному з'їздові неповних цензовиків, які володіли 15 і менше десятинами землі, тобто менше однієї десятої виборчого цензу. Губернатор підкреслював, що кількість таких виборців значна, але їхні цензи дозволяють обрати не більше 2-3 уповноважених на кожному з'їзді. Тому створення більш ніж одного з'їзду на повіт може призвести до ситуації, коли земельного цензу не вистачить навіть на обрання одного уповноваженого [10, арк. 161].

Можна констатувати, що курс Подільської губернської адміністрації під час організації виборів у курії землевласників на дискримінацію представників польської національності та спільні дії православних священників і поміщиків приніс свої плоди. Так, у російський парламент третього скликання від Подільської губернії не пройшов жоден представник польських землевласників, зате чотири члени Комітету російських землевласників (І.І. Балаклєєв, П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, О.О. Потоцький) та три священники (Г.Т. Маньковський, В.І. Подольський, М.І. Сендерко) стали депутатами III Державної Думи [98, с. 401].

Досить інформативним з питань організації виборів до III Державної Думи є ф. 707 «Старокостянтинівська повітова у справах про вибори до III Державної Думи комісія». Так, у ньому зазначалися дати проведення виборів у Волинській губернії. Зокрема, попередні з'їзди дрібних землевласників та священнослужителів мали відбуватися 5 вересня 1907 р., вибори уповноважених від волосних сходів та від робітників фабрично-заводських і гірничих підприємств – 9 вересня, з'їзди повітових землевласників та уповноважених дрібних землевласників і священнослужителів – 20 вересня, уповноважених від волостей – 23 вересня, з'їзди міських виборців – 21 та 23 вересня, з'їзд уповноважених від робітників м. Житомир – 25 вересня 1907 р [65, арк. 1].

Зважаючи на такі терміни, Волинський губернатор у своєму розпорядженні повітовим комісіям щодо проведення виборів до III Думи вимагав якнайшвидшого складання нових виборчих списків і розгляду скарг, які могли надходити до комісії.

Матеріали Державного архіву Хмельницької області показують, що загалом як в Подільській, так і у Волинській губерніях під час виборів до Державної Думи третього і четвертого скликань головними задачами органів державної влади було якнайбільше сприяння провладним кандидатам, проросійськи налаштованим виборщикам та представникам православного духовенства. Губернськими адміністраціями чинився тиск на виборців, обмежувалися виборчі права представників польського та єврейського населення, яке проживало на даних територіях. Губернська та повітові комісії перебували під повним контролем губернської адміністрації та приймали необхідні для влади рішення.

Як і під час попередніх виборів, до комісій надходило багато скарг та прохань із різних питань. Так, у ф. 707 міститься прохання Генріха Гавронського, який просив внести його до виборчих списків за довіреність своєї матері, Анни-Марії Гавронської [68, арк. 1]. Дану заяву було прийнято до уваги та задоволено в повному обсязі. У ф. 275 «Летичівська повітова у справах про вибори до Державної Думи комісія» міститься заява Станіслава-Адріана Ковняцького, у якій він просить комісію внести його у виборчі списки, оскільки він володіє разом із сестрою 479 дес. землі [51, арк. 1,6]. Дане прохання також було задоволене.

Крім розгляду скарг та прохань, до комісій надходили заяви щодо усунення різних неточностей у виборчих списках. Відповідно до матеріалів ф. 707, Старокостянтинівська повітова комісія просила поліцейського наглядача I частини м. Старокостянтинів повідомити Вікентія Щадбея, що в списки внесено доповнення, де його найменують росіянином, а Федора Сощина, що його у списках оголошено євреєм, а не росіянином. Повідомлятися дана інформація мала під розписку [67, арк. 53, 56].

В цьому ж фондї міститься заява Леопольда Тимінського, який вказував на те, що у списках він зазначений, як Леопольд Людвикович, а потрібно Леопольд Леопольдович. Дану заяву також було задоволено [69, арк. 3].

Як свідчать матеріали ф. 78, одразу після проведення виборів МВС своїм циркуляром зобов'язувало губернаторів, у тому числі й Подільського та Волинського, негайно повідомляти про кожного з обраних депутатів наступну інформацію: прізвище, ім'я, по батькові, національність, соціальний стан, рід занять та партійну приналежність, а якщо вона невідома, то характеристику політичних поглядів. Про кожного члена Думи необхідно було вказати, чи обраний він при балотуванні кандидатів із окремого розряду виборщиків і якого саме, чи при балотуванні кандидатів із загального складу виборчих зборів, а також коли саме його було обрано: при першому балотуванні абсолютною більшістю голосів чи при повторному відносного більшістю голосів [5, арк. 10]. Таким чином, МВС за допомогою губерньської адміністрації, прагнуло зібрати якнайповніші дані про членів III Думи.

Організація виборів до IV Державної Думи була першою, на яку в уряді був час на ретельну підготовку. Вона розпочалася ще під час роботи III Думи. Вже з самого початку виборчої кампанії влада почала втручатися у цей процес. Прагнучи мати в Державній Думі своїх ставлеників, уряд впливав на вибори в тих чи інших регіонах поліцейськими репресіями, можливими махінаціями на зразок обмеження числа виборців в результаті протизаконних «роз'яснень». Він звернувся по допомогу до духовенства, надавши йому можливість широкої участі в повітових з'їздах як уповноважених від дрібних землевласників тощо.

Матеріали Державного архіву Хмельницької області дають змогу простежити терміни проведення виборів до IV Державної Думи. Найбільш інформативним в цьому плані є ф. 409 «Подільське губерньське у земських і міських справах присутствіє». Так, у оголошенні Подільського губернатора про терміни виборів до Думи і про розділення виборчих з'їздів по відділах від 14 липня 1911 р. вказувалися такі дати:

1). 18 вересня – вибори на попередніх з'їздах дрібних землевласників та священнослужителів [60, арк. 211].

2). 22 вересня – вибори уповноважених від волостей та уповноважених від робітників на фабриках, заводах, гірничопромислових підприємствах.

3). 27 вересня – вибори на з'їздах повітових землевласників в повітах Балтському, Брацлавському, Гайсинському, Літинському, Проскурівському та Ушицькому.

4). 29 вересня – вибори на з'їздах міських виборців та уповноважених від волостей .

5). 30 вересня – вибори на з'їздах повітових землевласників в повітах Вінницькому, Кам'янецькому, Лeticівському, Могилівському, Ольгопільському та Ямпільському.

6). Вибори членів Державної Думи [60, арк. 211].

Призначаючи на 27 вересня вибори на з'їздах повітових землевласників у Балтському, Брацлавському, Гайсинському, Літинському, Проскурівському та Ушицькому повітах та на 30 вересня – вибори на з'їздах повітових землевласників у Вінницькому, Кам'янецькому, Лeticівському, Могилівському, Ольгопільському та Ямпільському, губернатор мав на меті шляхом поділу з'їздів повітових землевласників забезпечити участь у виборах одразу на двох з'їздах ряду російських землевласників, які мали виборчі цензи в різних повітах та, за його словами, користувалися великим авторитетом у краї [60, арк. 215]. Та 21 липня він отримав лист генерал-губернатора з роз'ясненням про те, що законодавство забороняє здійснення активного виборчого права виборцем більше ніж один раз, а для здійснення пасивного виборчого права присутність на з'їзді не обов'язкова. Пізніше О.М. Ігнат'єв намагався виправдати свою позицію тим, що він мав на меті лише надати можливість бажаним кандидатам у виборщики особисто впливати на виборців у кожному повіті, а не брати участь у голосуванні. Однак у матеріалах фонду немає інформації яким чином мав відбуватися цей вплив.

Не зупинявся губернатор і перед іншими порушеннями. Так, на початку вересня 1912 р., відповідаючи на прохання єпископа Подільського і Брацлавського Серафима про дозвіл брати участь у виборах священикам, що не досягли 25-річного віку, він зауважував: «Я вже піднімав спірне питання про право брати участь в виборах по п. 5 ст. 28 Положення про вибори настоятелів церков, що не досягли 25 років. Тому покійно прошу Ваше Преосвященство не відмовити в розпорядженні, щоб настоятелі церков, що не досягли вказаного віку, були замінені при виборах законними замісниками, наділеними встановленими повноваженнями» [62, арк. 20]. Таким чином, місцевою владою було знайдено спосіб обійти закон і суттєво посилити позиції православного духовенства на виборах.

Як і під час усіх попередніх виборів, у кожному повіті були утворені спеціальні комісії з виборів. Їхня діяльність розпочалася на початку серпня 1912 р., коли було завершено опублікування виборчих списків. Як показують документи ф. 747 «Подільська губерньська по виборам в IV Державну Думу комісія», спочатку її очолював голова Кам'янець-Подільського окружного суду М.Ф. Рожинський, а незабаром його на обох посадах замінив барон С.А. Майдель [77, арк. 4].

Фонди Державного архіву Хмельницької області свідчать, що особливу складність викликала плутанина зі списками виборців. За законом, у виборчих списках мали бути зазначені прізвища, імена та по батькові виборців. Дуже часто повітові управи, які відповідали за складання виборчих списків, нехтували цією вимогою і вказували лише прізвище та ім'я виборця, причому часто це робилося зумисне для відсторонення від участі у виборах євреїв або неблагонадійних осіб. Як показують матеріали ф. 747, 4 серпня 1912 р. Ольгопільська повітова комісія звернулася до губерньської з проханням роз'яснити ситуацію з виборчими списками, оскільки у м. Ольгополі та повіті до них внесено понад 1000 осіб (більшість – євреї) без визначення по батькові. Члени повітової комісії бачили два способи вирішення цієї проблеми: або зібрати додаткові відомості про осіб, внесених у списки, або ж виключити їх

взагалі [72, арк. 1]. Губернська комісія постановила: «Маючи на увазі, що закон не зобов'язує повітові комісії збирати додаткові відомості про осіб, внесених до списків виборців, і що зазначення у списках по батькові виборця на вимогу ст. 60 Положення про вибори в Державну Думу є необхідним, повідомити Ольгопільську комісію, що всі особи, внесені до списків без зазначення відомостей, які вимагає вказана вище стаття закону, необхідно виключити зі списків» [72, арк. 4].

Звичайно, така діяльність губернської комісії викликала багато скарг. Наприклад, житель Проскурова Н.-Ш.Д. Солодкий скаржився на дії Проскурівської повітової комісії, яка відмовила йому у виправленні імені та по батькові і не включила у списки виборців [80, арк. 2]. При цьому скаржник надав копію свідоцтва про явку для виконання військової повинності, де було чітко записано його прізвище, ім'я та по батькові. Губернська комісія відмовила під тим приводом, що скаржник не надав доказів того, що він є тією самою особою, яка внесена до виборчих списків [80, арк. 8].

Зі скаргами на не включення у списки виборців, через не зазначення імені чи по батькові в Проскурівську комісію звернулися ще ряд євреїв: І.Б. Шомштейн [79, арк. 2], М.С. Мардер [78, арк. 2], Д.Д. Готлібойм [75, арк. 3], В.М. Подольський [76, арк. 2], І.-Ф.Л. Кальменс [81, арк. 2]. Усі вони подали нотаріально завірнені копії паспортів із зазначенням прізвища, імені та по батькові, але губернська комісія відмовила у задоволенні скарг під приводом неможливості встановити, чи це ті самі особи, які внесені до списків виборців. Разом із тим, подібну скаргу жителя Проскурова З.Н. Готесмана губернська комісія задовольнила після того, як він надав квитанції про сплату квартирного податку. На них було чітко вказано його прізвище, ім'я та по батькові [82, арк. 2,9].

Зверталися до комісії і з приводу уточнення вікового цензу. Одним із таких звернень є жалоба жителя Проскурова Михайла Йосиповича Цецько. Вона зберігається у ф. 747, спр. 12. У жалобі Михайло Йосипович вказував, що його виключили зі списків незаконно, оскільки йому вже є 25 років, а тому він має

право брати участь у виборах. При цьому він надав посвідчення міської управи, про те, що йому є 25 років. В результаті скажника було внесено до списків [83, арк. 8].

Серед матеріалів фонду міститься скарга земського лікаря м. Ольгополя Г.Д. Фількентлтейна, у якій він просив губернську комісію відмінити рішення повітової про виключення його зі списків виборців через невідповідність імені та по батькові. Прохання ж про виправлення помилки, яке скажник подав у повітову комісію, вона трактувала як скаргу і відмовила, посилаючись на те, що прострочений 3-денний термін її подання. Губернська комісія ж погодилася з аргументами скажника і постановила внести його у списки виборців 2-го з'їзду м. Ольгополя [77, арк. 3,6].

Виникали скарги у виборців також і на неправильне визначення їх національності. Наприклад, Є.І. Ромишовський скажився в губернську комісію на дії Ушицької повітової, яка, зазначивши, що він син поляка і росіянки й одружений з полячкою, змінила його національність у списку виборців із «росіянина» на «поляка», причому це сталося всупереч позиції голови Ушицької повітової комісії Н.І. Серебніцького [73, арк. 11]. Скажник обґрунтував своє право на російську національність на чотирьох друкованих аркушах і змусив губернську комісію відмінити рішення повітової.

Рішення Ушицької повітової комісії іноді мали строго законний характер. Так комісія відмовила наглядачеві церковних шкіл, священикові І. Пухальському, у внесенні до списків виборців на основі майнового цензу дружини через те, що він не підтвердив наявності у неї означеного цензу документально [74, арк. 3,5]. Лише після надання вже губернській комісії копії дарчої, яка засвідчувала наявність у дружини прохача майнового цензу, він був включений у списки виборців-землевласників

Дії повітових комісій можна простежити на прикладі ф. 751 «Летичівська повітова у справах про вибори до IV Державної Думи комісія». Даний фонд складається із чотирьох справ. Як свідчать матеріали, свої засідання вона розпочала 8 серпня 1912 р [87, арк. 2]. Комісія займалася переважно розглядом

прохань про внесення у виборчі списки, уточненням прізвищ, імен і по батькові виборців та інших помилок у виборчих списках.

У справі 4 даного фонду міститься заява ігумена та ієродияконів Коржевецького монастиря від 10 серпня 1912 р. про внесення їх у списки виборців на 2-й з'їзд. Священик с. Пархомівці повідомляв, що у списку виборців не вказана кількість землі церкви [87, арк. 5]. Летичівська міська управа теж подавала в комісію перелік осіб, що підлягали внесенню у виборчі списки. Зокрема, були подані списки дяків та псаломщиків 4-го округу Летичівського повіту. Такий самий список подав у комісію начальник 3-го округу. Комісія включила зазначених осіб у списки виборців. Відношення про внесення своїх підлеглих у виборчі списки подав і начальник 5-ї вуличної тяги Південно-Західної залізниці. Однак комісія відмовила, оскільки до списку входили нижні залізничні чини, які не мали виборчого права [87, арк. 10,16].

Проаналізувавши матеріали фонду, можна стверджувати, що Подільський губернатор адміністративним чином відсторонював від участі у виборах неблагонадійних осіб. Підтвердженням цьому є його відношення в Летичівську повітову комісію від 14 серпня 1912 р. з переліком неправильно внесених у списки виборців. Комісія 18 серпня розглянула поданий документ і постановила: «...беручи до уваги, що здійснення нагляду за правильним проведенням виборів у Державну Думу покладено ст. 24 Положення про вибори на губернаторів і що комісії не зобов'язані перевіряти відомості, які надаються адміністративною владою, виключити зі списків виборців...» [87, арк. 35]. Усього, за підрахунками А.Л. Глушковецького, лише одним цим поданням губернатор позбавив права участі у виборах близько 150 осіб [94, с. 131].

Після подання губернатора скарги осіб, занесених у його «чорний» список, комісією навіть не розглядалися. Підтвердженням цьому є залишення без розгляду заяви жителя м-ка Меджибожа М.І. Бродського про внесення в списки його по батькові, яка зберігається в ф. 751, через те, що він виключений за списком губернатора [87, арк. 38].

Значною проблемою під час доведення своїх виборчих прав, зокрема для платників промислового податку, був термін, протягом якого він сплачувався. Так, жителі м. Летичева Б.-З.І. Шайхет і Г.І. Френзель подали відомості про сплату зазначеного податку у 1911 р [86, арк. 161], але Летичівська повітова комісія послалася на відсутність документів про те, що вони продовжують сплачувати промисловий податок і у 1912 р., й відмовила підприємцям. З точністю до навпаки комісія мотивувала відмову внесення у виборчі списки на 2-й з'їзд міських виборців М.Х. Кременю. Він підтвердив сплату податку за нерухомим майном у 1912 р. та наявність повідомлення про необхідність сплати у наступні роки, але комісія не знайшла підтвердження, що заявник був платником податків у 1911 р [87, арк. 57].

Практично одразу з початком роботи комісії почали надходити прохання виборців щодо виправлення у виборчих списках помилок у прізвищах та іменах. На засіданні 16 серпня комісія позитивно вирішила таке прохання жителя м. Летичева Ш. Пульвера. Наступного дня комісія постановила дописати у списки по батькові 15 виборців-євреїв, жителів м-ка Меджибожа [87, с. 26зв-27]. Через кілька днів 56 мешканців м. Летичева звернулися в комісію з таким самим проханням. Однак цього разу комісія відмовила у задоволенні прохання [87, арк. 48-48зв]. Таким чином, за однакових обставин комісія виносила діаметрально протилежні рішення.

Варто також зазначити, що сама організація виборів залишала бажати кращого. Розпочавши складання виборчих списків до IV Державної Думи задовго до початку виборів, органи місцевої влади зробили їх дуже невдало. Відомості про це знаходимо у справі 49 ф. 409 «Подільське губернське по земських і міських справах присутствіє». Тут знаходиться постанова Подільського губернатора, який вказував своїм підлеглим, що списки виборців були складені незадовільно. Через це він забороняв користуватися ними під час виборів без ретельної перевірки та врахування всіх змін, внесених повітовими комісіями [62, арк. 46].

До обов'язків місцевих органів влади входило також персональне оповіщення виборщиків та виборців про місце проведення сходів. Варто зазначити, що розсилка іменних оголошень, виборчих записок та конвертів під час виборів до усіх Дум проводилася через поліцію [59, арк. 135].

За матеріалами ф. 751 можна прослідкувати ще одну цікаву особливість виборчого процесу. Так, на волосних виборах часто уповноваженими обиралися волосні старшини, які також виконували функції голів з'їздів. Наприклад, вони перемогли у 5 волостях Летичівського повіту (Бахматівецькій, Зіньківській, Деражнянській, Суслінецькій та Меджибізькій) з 8. Ця тенденція продовжилася і на Летичівському повітовому з'їзді уповноважених від волостей. Всі троє виборщиків, обраних на ньому, були найвищими волосними посадовцями. У зв'язку з цим досить кумедними виглядали характеристики, які волосні старшини були зобов'язані подавати в комісію з виборів на кожного уповноваженого. Наприклад, зіньківський волосний старшина І.В. Козирський характеризував себе як освіченого, благонадійного, несудимого представника місцевого, корінного населення [85, арк. 49].

Крім того, з документів архіву можна прослідкувати, що на виборах до Державної Думи четвертого скликання була вкрай низька кількість виборщиків-поляків. Представники польського землеволодіння Кам'янецького та Проскурівського повітів, де вони були виділені в окремі відділення, не прибули на з'їзд для обрання свої уповноважених. Окремі представники польської національності брали участь лише у з'їздах міських виборців [61, арк. 110].

Матеріали архіву проливають світло і на те, в яку суму обходилася організація виборів. Зокрема, ф. 230 «Подільське дворянське депутатське зібрання» містить таку інформацію щодо виборів у Подільській губернії. Зокрема, під час організації виборів до IV Думи були зроблені такі витрати: 4 крб. 50 коп. на наймання прислуги, 4 крб. за приготування Пушкінського дому, де мали проходити вибори, 4 крб. за прибирання залу після виборів, 3 крб. за встановлення в залі портрету імператора Миколи II, 3 крб. 40 к. на посилку телеграми імператору, 7 крб. 92 коп. на покупку канцелярського

начиння тощо. Всього разом було витрачено 37 крб. 97 коп [17, арк. 75]. Крім того, було вирішено ці витрати списати по книзі дворянських і пересилочних сум за 1912 р.

Таким чином, матеріали Державного архіву Хмельницької області дають змогу досить ґрунтовно дослідити процеси організації та проведення виборів до Державної Думи Російської імперії на територіях Подільської та частини Волинської губерній. Зробити це можна на основі матеріалів таких фондів: Подільська губернська у справах про вибори до Державної Думи комісія (ф. 273), Кам'янець-Подільська повітова у справах про вибори до Державної Думи комісія (ф. 300), Подільська губернська у справах про вибори до IV Державної Думи комісії (ф. 747), Подільське губернське у міських справах присутствіє (ф. 117), Старокостянтинівська повітова у справах про вибори до III Державної Думи комісія (ф. 707) та ін.

Державний архів Хмельницької області містить цінну інформацію щодо організації та проведення виборів до Державних Дум Російської імперії. У його фондах ми знаходимо циркуляри губернаторів про організацію виборів, розпорядження про складання виборчих списків, інформацію про діяльність губернських та повітових управ щодо виборів, діяльність виборчих комісій тощо. Все це дає змогу значно розширити наявну базу знань, дізнатися раніше невідомі факти.

Констатуємо, що фонди що Державного архіву Хмельницької області є надзвичайно цінними та інформативними для з'ясування питання діяльності органів державної влади з підготовки та проведення виборів до Державних Дум усіх чотирьох скликань.

РОЗДІЛ 4.

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО СКЛАД ВИБОРЩИКІВ І ДЕПУТАТІВ

Матеріали Державного архіву Хмельницької області є також важливим джерелом для вивчення складу виборщиків і депутатів від Подільської та Волинської губерній.

Найбільш цінними фондами для дослідження цього питання є: ф. 117 «Подільське губернське у міських справах присутствіє», ф. 123 «Подільський губернський предводитель дворянства», ф. 409 «Подільське губернське в земських і міських справах присутствіє» та ін.

Як відомо, до складу Подільської губернії входило 12 повітів: Кам'янецький, Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький та Ямпільський. У кожному повіті обирали виборщиків від чотирьох курій, які потім змагалися за право стати депутатами. Від Подільської губернії число депутатів було сталим під час виборів до усіх Дум – 13 [104, с. 106].

Волинська губернія також складалася із 12 повітів: Володимир-Волинського, Дубенського, Житомирського, Заславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Новоград-Волинського, Овруцького, Острозького, Ровенського та Старокостянтинівського та вибирала таку ж кількість депутатів – 13 [113].

Згідно закону, вибори до I Державної Думи мали відбуватися так: селяни від кожної волості обрали на повітовий з'їзд 2 представників, з числа яких на повітовому з'їзді повинні обиратися делегати на губернський з'їзд, а останні вже мали обирати депутатів до Державної Думи. Стосовно майнового цензу землевласників, які мали право на пряму обирати на повітовому з'їзді делегатів на губернський, то у різних повітах губернії він був неоднаковим. Потрібно було мати у своєму користуванні не менше 100-500 десятин землі. По повітах Волинської губернії це виглядало так: Житомирський – 200 дес, Володимир-Волинський – 250 дес, Заславський – 100 дес, Ковельський – 300 дес,

Кременецький – 200 дес, Луцький – 300 дес, Новоград-Волинський – 250 дес, Овруцький – 500 дес, Острозький – 200 дес, Рівненський – 300 дес, Старокостянтинівський – 150 дес [113]. Для всіх повітів Подільської губернії ця кількість була сталою – 150 дес [91, с. 50].

Дрібні землевласники, які мали у своєму володінні меншу кількість землі та священнослужителі, що володіли церковними землями чи власними, мали проводити попередні з'їзди, на яких обирали делегатів на повітовий.

Так, матеріали ф. 72 «Грушківське волосне правління» показують, що під час виборів до I Думи волосні збори даної волості, на яких були присутні 166 із 215 чоловік, шляхом голосування із чотирьох чоловік обрали селянина с. Бакоти Йосипа Яковича Миколайчука, 50 р., який отримав 148 виборчих та 18 невиборчих шари, та селянина с. Грушки Петра Тимофійовича Мельника, 43 р., який набрав 126 виборчих та 40 невиборчих голоси [3, арк. 28-30].

Цікаву інформацію містить ф. 78 «Маківське волосне правління». Тут на 80-ти аркушах подається перелік осіб, котрі мали право брати участь у виборах до I Державної Думи у Кам'янецькому повіті. Загальна кількість їх становила 7 222 чоловіки [4, арк. 20-101].

У ф. 276 «Маківська волосна у справах про вибори до Державної Думи комісія» знаходимо дані про імена виборщиків, які мали представляти волость на повітових зборах. Відповідно до отриманих матеріалів, такими виборщиками від Маківської волості були Лука Іванович Палагнюк (с. Маків, отримав 71 виборчий та 33 невиборчих шари) та Захар Миколайович Папчишен (с. Шатава, 69 виборчих та 35 невиборчих шари) [52, арк. 2].

Як показують матеріали архіву, у виборах до I Державної Думи в Подільській губернії взяло участь 190 виборщиків. Цю інформацію підтверджує і «Порядок виборів в Державну Думу...», який був виданий у Санкт-Петербурзі у 1905 р. [91, с. 68].

Відповідно до наявної інформації можна говорити, що під час виборів до I Державної Думи в Подільській губернії найбільша кількість виборщиків була у Балтському повіті (26 виборщиків, або 13,68 % від загальної кількості),

найменша – в Ушицькому (9 виборщиків, або 4,74 %). Кожен повіт представляли в середньому 15-17 виборщиків [8, арк. 81].

Найбільша кількість виборщиків була від з'їзду уповноважених від волостей – 82 чоловіки. Від з'їзду повітових землевласників був 71 виборщик, від міських виборців – 37.

Завдяки архівним матеріалам ми можемо дізнатися про національність виборщиків. Під час виборів до I Державної Думи українців було 87, росіян – 24, поляків – 43, євреїв – 30. Молдавську національність представляли 2 виборщики [102]. Отже, як бачимо, у виборах до I Державної Думи від Подільської губернії виборщики української національності складали майже половину від всієї кількості виборщиків у губернії.

Від Подільської губернії було обрано 13 депутатів. Проаналізувавши матеріали ф. 117 (оп. 2. спр. 16), можна дізнатися, що із загальної кількості 4 були представниками Ольгопільського повіту (І.К. Заболотний, Г.І. Косаринчук, А.Ф. Рибачок, Д.І. Шепітка), по 2 депутати було від Балтського (І.М. Крук, І.З. Кучеренко), Гайсинського (І.Г. Гнатенко, Л.Ю. Штефанюк) та Ушицького (В.І. Бей, О.І. Романюк) повітів, та по одному від Брацлавського (П.Н. Яременко), Кам'янецького (П.М. Михаленко) та Літинського (М.А. Кучер) повітів [8, арк. 55, 63].

Всі депутати були селянами. Відповідно до свого соціального стану, 12 депутатів не мали вищої освіти, а двоє навіть були неписьменними. Єдиним, хто мав вищу освіту, був І.К. Заболотний, який, як свідчать наявні джерела, закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира [8, арк. 61].

Середній вік депутатів становив 40 років. Найстарший з них – П.М. Михайленко – мав 50 років, наймолодшому було 28 (В.І. Бей). За національністю всі були українцями.

За своїм соціальним станом депутати від Подільської губернії належали до незаможного селянства. Майже усі депутати (11, або 84 %) мали у своєму розпорядженні не більше ніж 10 дес. землі. Як показують матеріали ф. 117,

депутат-селянин с. Полянецьке Балтського повіту І.М. Крук, прослуживши 11 років жандармом на залізниці, був простим безземельним селянином та мав майна всього на 620 крб [8, арк. 63]. Кандидат у сільські старости І.Г. Гнатенко, який пройшов у виборщики від курії землевласників, крім 4 дес. надільної землі володів ще 4 дес. придбаної за допомогою Селянського банку, але своє право власності він ділив ще з чотирма своїми братами [8, арк. 56]. Лише Л.Ю. Штефанюк та А.Ф. Рибачок володіли наділами більше 10 дес.

Цікава інформація щодо депутатів міститься у ф. 71 «Справа Рахнівецького волосного правління Ушицького повіту». Тут зберігається записка Подільського губернського предводителя дворянства до Рахнівецького волосного правління з наступним текстом: «У виборчих зборах, які відбулися 26-27 березня, селянин с. Михайлівки Олександр Іванович Романюк був обраний членом Державної Думи. канцелярія просить разом із справою про вибори надати і свідчення про Романюка: де і коли народився, де навчався, чи закінчив школу і коли, та інші відомості» [4, арк. 28]. Як бачимо, одразу ж після закінчення виборів владою збиралася уся інформація про обраних депутатів.

Фонди архіву дають змогу простежити і післядумську діяльність парламентарів. Зокрема, у Волинській губернії губернатор після розпуску Думи видав циркуляр, у якому вказував, що «...колишні члени Думи, які входили до складу трудової та соціалістичної груп, мають намір займатися посиленою протиурядовою агітацією» [70, арк. 121]. У циркулярі від 13 червня 1906 р. він зазначав, що «на зібранні колишніх членів Думи складений текст відозви до народу з пропозиціями стояти за Думу, не давати рекрутів, не платити податків без згоди Думи» [70, арк.125].

Після розпуску I Думи відразу ж розпочалися вибори до II Думи. Оскільки вони проходили за таким же законодавством, як і до попередньої, то за соціальним та національним аспектами склад виборщиків залишився приблизно таким, як і раніше.

Як свідчать матеріали архіву, у виборах до II Державної Думи в Подільській губернії взяло участь 199 виборщиків. Найбільше представників

було у Балтського повіту – 26 (або 13,07 % від усієї кількості), найменша кількість представляла Летичівський – 12 (6,03 %). В середньому ж від кожного повіту обиралися 14-17 виборщиків [102].

Проаналізувавши дані виборщиків до II Думи відомо, що, як і раніше, більшість з них була українцями (83 виборщики). Зменшилася кількість поляків (до 38) та євреїв (до 22). Росіянами були 26 виборщиків. Також серед виборщиків був 1 молдаванин. У відсотковому відношенні українцями були 48,82 % виборщиків, поляками – 22,35 %, росіянами – 15,29 %, євреями – 12,94 % [102]. Національність інших виборщиків на сьогодні є невідомою.

Середній вік виборщиків під час виборів до II Державної Думи знизився до 41 року. Найвищим він був у Могилівському повіті – 48 років, найнижчим – у Вінницькому та Ушицькому повітах (по 39 років). Що ж до середнього віку губернських уповноважених, то він становив 34 роки.

Досить цікава інформація щодо виборщиків до II Думи міститься у фондах повітових комісій: ф. 274 «Ушицька повітова у справах про вибори комісія» та ф. 300 «Кам'янецька повітова у справах про вибори комісія». Так, у спр. 9 ф 274 знаходиться копія циркуляру Подільського губернатора, у якому він просить голів повітових комісій після закінчення виборів повідомити всі дані стосовно виборів. Голова Ушицької повітової комісії повідомив наступні дані: на 15 волосних з'їздах було обрано 30 уповноважених. Далі відбувся попередній з'їзд дрібних землевласників і духовенства. Там із загальної кількості 212 виборців були присутніми 98. З них було обрано 33 уповноважених. На з'їзді землевласників були присутніми 88 із 114 виборців, на з'їзді міських виборців – 1888 із 3955 [49, арк. 62зв]. Отже, як бачимо, в Ушицькому повіті явка на вибори не була дуже високою.

Подібні дані, як показують матеріали ф. 300, були і в Кам'янецькому повіті. Так, на з'їзд дрібних землевласників та духовенства явилися 126 із 256 виборців. Вони обрали 38 уповноважених, причому всі обрані отримали від 119 до 124 голосів. Серед них були протоієрей К. Старинкевич, священники М. Дуткевич, С. Садовський, дворянин К. Пржеславський [54, арк. 76].

В даному фонді (оп. 1, спр. 3) зберігаються також і дані про вибори уповноважених від кожної волості повіту. Так, від Смотрицького волосного зібрання були обраними селянин м. Смотрича Трофим Кордонець (33 р.) та селянин м. Балин Федір Прокоф'єв (42 р.) [56, арк. 83]., від Довжоцького обрали селян Мелакія Трофименка (52 р.) та Миколу Тваринського (32 р.) [56, арк. 110]., від Бережанського – Степана Табаку (39 р.) та Захара Каневського (48 р.) [56, арк. 89] тощо.

Звичайно, не обходилося без курйозних випадків, таких як на Городоцькому волосному сході. За наявними архівними джерелами, там із присутніх 80 чоловік обрали кандидатів, а потім кинули жереб. Витягнули його селяни с. Чорниводи Йосип Мостовий та с. Лісоводи Яків Мороз. Але селяни м. Городок не захотіли визнавати результати виборів та не підписали протокол [56, арк. 126]. В результаті справу розглянула повітова комісія та результати виборів затвердила.

У ф. 78 «Маківське волосне правління» міститься список виборців на волосному сході. Його особливістю є те, що виборці поділені за категоріями – сільські старости (Феодост Войтюк, с. Маків; Антон Маковей, с. Шатава), збирачі податків (Феодосій Мельник, с. Шатава; Григорій Мазур, с. Безносковці), волосні судді (Никифор Бойчук, с. Шатава; Федір Гуменюк, с. Колубаївці), виборці (Олексій Кукурудза, с. Маків; Іван Грищук, с. Вербка) тощо [5, арк. 13-17].

У фондах Державного архіву Хмельницької області можна віднайти також і певну інформацію щодо виборщиків до II Думи у Волинській губернії. Зокрема, у ф. 706 «Заславська повітова у справах про вибори до Державної Думи комісія» є інформація про виборщиків даного повіту. Так, серед іншої інформації містяться приговори волосних зібрань, у яких вказані імена виборщиків, котрі були обрані від волості на повітові зібрання. Із матеріалів фонду ми бачимо, що на Тернавському волосному сході обраними були селянин с. Ледянки Олексій Пасічник (130 виборчих та 85 невиборчих голоси) та селянин с. Тернавки Максим Ковальчук (125 виборчих і 90 невиборчих); на

Сульжанському – Степан Самар (147 виборчих і 13 невиборчих) і Степан Фориначук (127-33); на Шепетівському – Ігнат Черняк та Іван Громчак [64, арк. 228].

Далі у фонді міститься акт від 20 січня 1907 р., у якому вказується, що на з'їзді уповноважених від волостей вибраними в губернські збори були наступні виборщики:

- 1). Бондарчук Яків Тимофійович (50 р., м. Славута, однокласне училище, 9 дес. землі).
- 2). Горбатчук Кирило Федорович (46 р., с. Антонів, церковнопарафіяльна школа, 4 дес. землі).
- 3). Садлецький Дмитро Савич (36 р., с. Хролін, 4 класи училища, 5,5 дес. землі).
- 4). Ковальчук Максим Силич (34 р., с. Тернавка, однокласне училище, 9 дес. землі).
- 5). Матушевич Олександр Павлович (49 р., м. Заславськ, церковноприходське училище, 12 дес. землі) [64, арк. 249].

Заслуговує на увагу і постанова від 20 березня 1907 р., у якій вказані результати голосування з'їзду повітових землевласників. Ними було обрано ще 5 виборщиків у Губернські збори: Михайла Петровича Дмитрієва (123 виборчі голоси проти 61 невиборчого), графа Йосипа Альфредовича Потоцького (118 проти 66), графа Володимира Мечиславовича Грохольського (115 проти 69), Олександра Мартиновича Заліського (110 проти 74) та Юлія Івановича Шуцького (106 проти 78). Програла вибори священник Микола Рогальський (86 проти 96), Віктор Клопотович (84 проти 100) та Корнилій Васьков (79 проти 103) [64, арк. 261].

Іменний список виборщиків, які володіли майном не менше 1/20 частини встановленого цензу, від м. Шепетівка знаходиться у ф. 707. Всього разом до нього входило 143 виборщики. Серед них були граф Й.А. Потоцький, А. Пасічник, К. Жук, М. Закриничний та ін. [71, арк. 7-22].

До Державної Думи другого скликання від Подільської губернії знову було обрано 13 депутатів. По 2 представники було від Балтського (А.У. Гриневич, І.М. Каташинський), Гайсинського (В.К. Лісовський, А.І. Семенов), Ушицького (А.І. Дідурик, П.М. Рогожа) та Проскурівського (С.К. Матвєєв, А.А. Соловей) повітів, по одному – від Брацлавського (П.С. Зубченко), Летичівського (П.С. Мороз), Літинського (А.Н. Наумчак), Ольгопільського (Ф.Ф. Дубонос) та Ямпільського (С.Т. Туперко) [89, с. 246].

Середній вік народних обранців становив 40 років. Найстаршими були В.К. Лісовський та А.Н. Наумчак (по 52 роки), наймолодшим – А.І. Дідурик (28 років).

За матеріалами архіву можна визначити соціальний стан депутатів. Як і раніше, переважна більшість була селянами (11), один був священником і один – дворянином. Більшість селян були незаможними. Лише С.Т. Туперко мав у своєму розпорядженні більше, ніж 10 дес. землі (11,5 дес.) [9, арк. 94].

Значно складнішим є питання національної приналежності. Як відомо, офіційна статистика Російської імперії фактично не відрізняла росіян і українців, тому майже всі депутати від Подільської губернії після обрання в Думу називалися росіянами, незалежно від того, якої національності насправді вони були. Із подільських обранців лише один П.М. Рогожа назвався українцем [95, с. 73].

Виявлені архівні матеріали дозволяють ідентифікувати національне походження депутатів Подільської губернії ще до обрання їх у парламент. Таке вивчення є найбільш репрезентативним, бо дає змогу уникнути ідеологічних нашарувань щодо їхньої національності, які виникли пізніше. За національним складом 11 депутатів були українцями. Лише І.М. Каташинський та В.К. Лісовський представляли відповідно молдавську та польську національності [11, арк. 165зв, 210, 410, 443, 447, 519, 552]. Майже всі українські депутати були православними, лише А.А. Соловей був католиком.

На жаль, матеріали Державного архіву Хмельницької області фактично не містять інформації про думську роботу парламентарів. Тому для аналізу їх

роботи звернемося до додаткових джерел. Так, відомо, що після початку роботи Думи 12 депутатів-подолян – А.У. Гриневич, А.І. Дідурик, П.М. Рогожа, С.Т. Туперко, А.І. Семенов, Ф.Ф. Дубонос, П.С. Зубченко, І.М. Каташинський, С.К. Матвєєв, А.Н. Наумчак, А.А.Соловей та П.С. Мороз увійшли до фракції трудовиків та Всеросійського селянського союзу (ВСС) [104, с. 78-112]. Окремі з них, як то П.М. Рогожа, ще до початку роботи Думи прийняли участь у формуванні самої фракції трудовиків. В.К. Лісовський увійшов до складу Польського кола.

Лідером серед подільських депутатів II Думи був А.І. Гриневич. Відповідно до статистики, його коефіцієнт активності становив 2,94 %. Але, незважаючи на такий невеликий результат, він вніс великий вклад у роботу Думи, зокрема очолював УДГ, брав участь у виробленні законопроектів, входив до складу думських комісій [109, с. 71]. Серед депутатів також виділявся А.І. Семенов (2,47 %), який також брав досить активну участь у роботі Думи [94, с. 147].

Значно більше згадок серед архівних матеріалів міститься про післядумську діяльність депутатів. Так, у ф. 785 «Товариш прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду по Гайсинській дільниці» міститься замітка про А.І. Семенова. Зокрема зазначається, що він став активним організатором антипоміщицьких рухів селян у Гайсинському повіті [88, арк. 109]. «Популярність Семенова серед селян внаслідок перебування його в Державній Думі сприяє їхньому об'єднанню, що вже сьогодні призвело до терору серед поміщиків і орендарів. Разом із тим, весь створений Семеновим рух на ньому одному і тримається і з висилкою його з с. Бубнівки все це припинилося б само собою», – зазначалося у справі [88, арк. 110].

Вибори до III Державної Думи проходили вже за новим законодавством. Відповідно до нового закону, значно скоротилося загальне число виборщиків – із 199 під час виборів до II Думи до 149. Як показують архівні матеріали, із цих 149 виборщиків більше половини – 89 чоловік – були повітовими

землевласниками, 42 – уповноваженими від волостей, 16 представляли міські з'їзди. Також 2 виборщики були уповноваженими від робітників [102].

Найбільше виборщиків, як і раніше, було у Балтському повіті – 20, найменше – по 10 – в Гайсинському, Літинському та Ушицькому повітах [92, с. 307].

Як свідчать архівні джерела, під час виборів до III Думи відбулися великі зміни за національною ознакою. Спостерігається значне зростання кількості росіян. У порівнянні з попередніми виборами їх число зростає майже втричі (із 24 збільшується до 71). Кількість же українців значно зменшується (із 87 до 41), так само як зменшується кількість поляків (із 38 до 10). Виборщиків-євреїв, як і раніше, було 22 [102].

Виборщики до III Думи, як свідчить статистика, були дещо старші за своїх попередників. Їхній середній вік зріс до 44 років. Найнижчим даний показник був у Могилівському повіті (31 рік), найвищим – у Ямпільському (58 років).

У ф. 749 «Кам'янецька повітова у справах про вибори до III Державної Думи комісія» є інформація про число виборщиків Кам'янецького повіту по 1-му та 2-му з'їздах міських виборців. Так, у 1-му з'їзді мало право брати участь 721 чоловік, у 2-му – 3607 чоловік [84, арк. 1-8]. Також у фонді згадується кількість виборців по 2-му з'їзді Літинського повіту. Їх кількість сягала 2764 чоловік [84, арк. 21].

Ф. 707 «Старокостянтинівська повітова у справах про вибори до III Державної Думи комісія» дає відомості про склад виборщиків у повіті від кожної його волості. Вказана інформація міститься в спр. 3 «Копії приговорів волосних сходів про обрання уповноважених на повітовий з'їзд уповноважених від волостей». Так, від кожної волості у повітову комісію були направлені рапорти, у яких вказувалися імена виборців. З даних рапортів відомо, що від Сковородецької волості обраними були Іларій Платонович Серветник (57 р.) та Терентій Іванович Шнира (50 р.), від Кульчинської – Никифор Авксентійович Миронюк (51 р.) та Маркіян Семенович Судобицький (39 р.), від

Старокостянтинівської – Григорій Романович Заплотинський (37 р.) та Степан Антонович Сковира (45 р.), від Маначинської – Артем Гордійович Будний (34 р.), Прохор Захарович Сидорук (36 р.) та Тимофій Григорович Штойко (38 р.). Троє останніх, як зазначалося у рапорті, «...поведінки хорошої, ніколи ні в чому неправомірному помічені не були, під судом та слідством не перебувають» [67, арк. 34].

Державна Дума третього скликання розпочала роботу 1 листопада 1907 р. Як і раніше, Подільську губернію представляли 13 депутатів. На жаль, фонди Державного архіву Хмельницької області практично не містять інформації про депутатів цього скликання. Тому, щоб охарактеризувати подільських представників у Думі III скликання, варто звернутися до додаткових джерел.

Склад Державної Думи III скликання кардинальним чином відрізнявся від складу депутатів перших двох Дум, які обиралися під час революційних подій 1905-1907 рр. Тоді, за невеликим виключенням, до парламенту були обрані звичайні селяни. А до III Думи, як свідчать джерела, Подільська губернія відправила 6 дворян, 3 священники та 4 селянина. За професійним складом вони розподілялися так: 2 повітові предводителі дворянства, 2 державні службовці губерньського масштабу, 2 волосні писарі, 2 землевласники [98, с. 402]. Депутат П.Є. Ніколенко служив збирачем податків. Про якісь інші заняття С.О. Галушак, окрім селянської праці, інформації не виявлено.

Матеріали, що містяться в архіві, показують, що по 2 представники мали Летичівський (А.Г. Андрійчук, О.О. Потоцький), Балтський (В.І. Подольський, І.І. Балаклєєв), Ямпільський (Г.Т. Маньковський, В.К. Пахальчик) та Ольгопільський (О.С. Гіжицький, П.Є. Ніколенко) повіти, по одному – Кам'янецький (Г.Є. Червінський), Вінницький (М.І. Сендерко), Літинський (С.О. Галушак), Брацлавський (П.М. Балашов) та Могилівський (Д.М. Чихачов) повіти. Середній вік депутатів становив 40 років. Найстаршими були Г.Є. Червінський та Г.Т. Маньковський (54 роки), наймолодшим – Г.А. Андрійчук (27 років) [16].

Майновий ценз депутатів від Поділля був різний, причому дана різниця в окремих випадках була дуже значною. Наприклад відомо, що найзаможніший з них, дворянин Могилівського повіту Д.М. Чихачов, володів 1200 десятинами землі. Г.А. Андрійчук володів 16 дес. землі, а отже належав до категорії заможних селян. Якщо головним критерієм заможності визначити кількість землі, що цілком природно для селянина, то решту селянських депутатів-подолян не можна віднести навіть до представників середнього достатку. Зокрема, обраний депутатом уповноваженими від волосних сходів С.О. Галушак володів за різними даними від 2,5 до 7 дес. землі [10, арк. 406]. Два інші селянські парламентарі мали теж небагато землі: В.К. Пахальчак – 2,8 дес., П.Е. Ніколенко – 5 дес. Однак, зважаючи на зайнятість селянських представників у волосних адміністраціях та земських установах їх можна віднести до категорії заможних.

Досить складним є питання про національний склад подільських депутатів. Їхня належність до партій правого та націоналістичного спрямування обумовлювала відкидання ними українського національного питання та заперечення своєї української самоідентичності. Яскравим прикладом цього є заповнення анкет депутатами III Державної Думи від Подільської губернії. Так, усі із 13 народних обранців зарахували себе до росіян. Однак виявлені архівні матеріали дозволяють стверджувати, що семеро депутатів від Подільської губернії були українцями («малоросами»). До українців належали Г.А. Андрійчук, С.О. Галушак, П.Є. Ніколенко, В.І. Подольський, М.І. Сендерко, В.К. Пахальчик та Г.Є. Червінський. Росіянами, відповідно, були І.І. Балаклєєв, О.С. Гіжицький, П.М. Балашов, Д.М. Чихачов, О.О. Потоцький та Г.Т. Маньковський [10, арк. 406].

Депутати краю, обрані до III Державної Думи, мали досить високий освітній ценз. Відомо, що 5 представників Подільської губернії – І.І. Балаклєєв, П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, Г.Є. Червінський, Д.М. Чихачов – мали вищу освіту, 4 члени III Думи (О.О. Потоцький, Г.Т. Маньковський, В.І. Подольський, М.І. Сендерко) – середню освіту, решта депутатів

(С.О. Галушак, Г.А. Андрійчук, П.Є. Ніколенко, В.К. Пахальчак) – початкову [102].

Найбільш впливовим депутатом від Поділля в III Думі був Д.М. Чихачов. Він був членом кількох комісій, активним доповідачем з парламентської трибуни, тому й не дивно, що коефіцієнт його діяльності був найвищим серед подільських депутатів усіх скликань і становив 65,24 %. Інші депутати III Державної Думи також брали досить активну участь у її діяльності. Серед них можна виділити І.І. Балаклєєва (40,01 %), П.М. Балашова (33,67 %), В.К. Пахальчика (37,79 %), П.Є. Ніколенка (35,51 %). Найменш активними були С.О. Галушак та Г.Т. Маньковський (17,8 % та 19,83 % відповідно) [108, с. 165].

При дослідженні складу виборщиків на виборах до IV Державної Думи найбільш цінними є ф. 123 «Подільський губернський предводитель дворянства» (оп. 1., спр. 1226 та спр.1228) та ф. 409 «Подільське губернське в земських та міських справах присутствіє» (оп. 1., спр. 42 та спр. 48).

Спр. 1226 «Про вибори в IV Державну Думу» першого із зазначених фондів розпочинається із переліку делегатів від духовенства в об'єднаний Подільський Губернський Виборчий Комітет. У ньому наводяться такі дані: від Кам'янецького повіту було обрано протоієрея К. Стиранкевича та священників О. Філоненка та Н. Гловацького, від Балтського – св. В. Подольського та Е. Стопчинського, від Брацлавського – протоієрея Г. Григоренка та св. О. Тинянського, від Вінницького – св. К. Рудича та А. Кремінського, від Могилівського – св. Д. Гриневича та О. Хотовицького, від Ямпільського – протоієрея Г. Маньковського та св. А. Туркевича та ін. [15, арк. 1].

Усі обрані на Губернське зібрання виборщики мали отримати посвідчення від повітових предводителів дворянства про те, що вони дійсно є виборщиками. Видавались такі посвідчення і подільським виборщикам. Зокрема, у зазначеному фонді містяться зразки таких посвідчень. Так, 4 жовтня 1912 р. Балтський повітовий предводитель дворянства видав 5 таких посвідчень за № 690 – 694 виборщикам з'їзду уповноважених від волостей: Гордію Семеновичу Бондарчуку, Феофану Івановичу Гінкулу, Івану Васильовичу

Твардієвичу, Климентію Павловичу Добривечору та Семену Івановичу Зятковському [15, арк. 7-11].

Цього ж дня були видані посвідчення і виборщикам від з'їзду повітових землевласників: дворянину Івану Івановичу Балаклєєву, священникам Івану Михайловичу Бржезинському, Василю Івановичу Бразі, Йосипу Павловичу Белінському, Дмитру Петровичу Покровському, Володимирі Івановичу Попову, Євгену Петровичу Радзієвському та Олександру Олексійовичу Тиховському.

Такі ж посвідчення були видані й виборщикам інших повітів. Як свідчать матеріали архіву, Гайсинський предводитель дворянства видав їх Антону Єлістьєвичу Сомику, Олексію Кузьмичу Хімічу, Івану Георгієвичу Борзаківському; Брацлавський – Івану Кириловичу Вистяку, Феодоту Степановичу Гвозденку, Дмитру Яковичу Цибульському; Вінницький – Данилу Прокоповичу Адамуку, Григорію Михайловичу Крупнику, Василю Марковичу Ковалю [15, арк. 39-41].

У спр. 1228 цього ж фонду міститься повний перелік виборщиків Подільської губернії, розділений за повітами, написаний від руки. Друкована версія такого ж списку міститься у ф. 409. Як показує перелік, найбільша кількість виборщиків представляла Балтський повіт – 25 (або 13,99 %), найменше ж виборщиків – по 9 – мали Проскурівський, Кам'янецький та Літинський повіти (6, 29 % із загальної кількості) [16].

Як і раніше, з'їзд повітових землевласників повітових землевласників делегував на губернські збори 85 чоловік, з'їзди міської курії та курії уповноважених від волостей – 14 і 42 виборщиків відповідно. Також 2 виборщики були уповноваженими від робітників.

Під час виборів до Державної Думи четвертого скликання тотальне зростання російського елементу серед виборщиків продовжилося. Оскільки росіяни були значно лояльніші до царської влади, вона сприяла їм під час проведення виборів як усуненням «небажаних» кандидатів, так і різними іншими засобами. В підсумку серед усіх виборщиків Подільської губернії

росіянами були 99 чоловік, або 69,23 %. Число українців знову зменшилося – із 41 до 29 (відтепер вони становили лише 20,28 %). Євреї і поляки відповідно мали 12 і 3 представники (8,39 % та 2,10 %). Щодо середнього віку виборщиків, то він залишився таким же, як і під час попередніх виборів – 44 роки [102].

У ф. 71 зберігається список виборців від Рахнівського волосного сходу, який був прийнятий 25 березня 1911 р. Відповідно до нього, виборцями було обрано К.Н. Гайдамашко (37 років, православний, 5 дес. землі, малограмотний) та Г.А. Рохатюка (45 років, православний, малограмотний) [2, арк. 11].

У ф. 123 (спр. 1228) містяться акти, котрі проливають світло на проведення самих виборів до IV Думи. Так, у першому зазначається, що вибори пройшли 18 жовтня 1912 р. в м. Кам'янець-Подільський під головуванням Подільського повітового предводителя дворянства І.Є. Раковича. На них були присутніми 143 із 145 виборщиків[16]. Не з'явилися лише Федір Петрович Рачинський із Балтського повіту та Володимир Савич Богданович із Ямпільського повіту.

В наступному акті повідомляється про сам хід виборів. Спочатку відбувалися вибори від з'їзду міських виборців, представник яких обов'язково повинен був бути обраним до Думи. Із запропонованих кандидатів Д.С. Пономарський від участі у виборах відмовився. Тому головна боротьба відбулася між представником Могилівського повіту О.Г. Лавровим та Вінницького повіту М.Ф. Недельським. У підсумку депутатом став перший, набравши 92 виборчих проти 51 невиборчого голосів [16].

Далі обирали ще 10 депутатів. В результаті балотування шарами отримали такі результати: Потоцький набрав 94 виборчих проти 49 невиборчих голосів, Гіжицький – 96 проти 47, Філоненко – 99 проти 44, Чихачов та Можайський – 91проти 50, Маньковський та Попов – 95 проти 46, Авчинников – 99 проти 42, Рудич – 96 проти 44, Андрійчук – 74 проти 68, Коваль – 75 проти 69. Причому в Ковалю було на 2 голоси більше, ніж присутніх виборщиків. В результаті переголосування Коваль набрав 77 проти 66 голосів та випередив Андрійчука [16]. Як бачимо, основна боротьба за вакантне останнє місце

точилася між А.Г. Андрійчуком та Й.І. Ковалем. Причому, результати явно показують, що виборчі збори намагалися будь-якими засобами не допустити обрання Андрійчука, що їм і вдалося.

Пояснення цієї ситуації можна знайти у доповіді Подільського предводителя дворянства графу губернатору О.М. Ігнат'єву. У ній він вказує, що існувала попередня домовленість російських землевласників-націоналістів та духовенства щодо обрання депутатів. Однак останні порушили її стосовно саме А.Г. Андрійчука, обравши замість нього Й.І. Ковалю [16].

У підсумку до Державної Думи четвертого скликання було обрано 13 депутатів. Значна частина з них, а саме: П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, О.О. Потоцький, Г.Т. Маньковський та Д.М. Чихачов, були депутатами у попередній Думі. З них дворянами та чиновниками були 7 депутатів (П.М. Балашов, О.С. Гіжицький, О.О. Потоцький, О.Г. Лавров, І.І. Авчинников, М.М. Можайський та Д.М. Чихачов), до духовенства належало 4 (Г.Т. Маньковський, В.І. Попов, Ф.Д. Філоненко та К.Н. Рудич), селянами були 3 депутати (І.К. Вистяк та Й.І. Коваль, згодом, після чкладання повноважень І.І. Авчинникова до них приєднався Г.А. Андрійчук) [97, с. 38]. До обрання в Думу П.М. Балашов, Д.М. Чихачов та О.С. Гіжицький займали посади відповідно брацлавського, могилівського та ольгопільського повітових предводителів дворянства, а О.О. Потоцький працював мировим посередником. Інші депутати-подоляни теж займали високі посади: М.М. Можайський був брацлавським повітовим предводителем дворянства, замінивши на цій посаді П.М. Балашова [63, арк. 2], І.І. Авчинников – неодмінним членом Подільської губернської землевпорядкувальної комісії, а О.Г. Лавров обіймав посаду податкового інспектора [94, с. 168].

Середній вік депутатів становив 46 років. Найстаршим з них був Г.Т. Маньковський (57 років), наймолодшим – Д.М. Чихачов (36 років). Щоправда, після того, як повноваження склав І.І. Авчинников, наймолодшим став Г.А. Андрійчук, якого було вибрано на місце, яке звільнилося.

Висновки до четвертого розділу

Таким чином, на основі матеріалів архіву та допоміжних джерел нами було проаналізовано склад виборщиків і депутатів від Подільської та Волинської губерній. Найбільш цінними фондами для дослідження поставленого питання є: ф. 117 «Подільське губернське по міських справах присутствіє», ф. 123 «Подільський губернський предводитель дворянства», ф. 409 «Подільське губернське в земських і міських справах присутствіє» та ін. Матеріали архіву дозволяють проаналізувати такі категорії, як вік, національність, соціальний стан тощо.

Як свідчать архівні джерела, у виборах до I-IV Державних Дум взяли участь близько 681 виборщиків. Більшість із них були українцями (241, або 37,48 %) та росіянами (219, або 34,06 %). Крім того, 94 виборщики (14,62 %) були поляками, 86 (13,37 %) – євреями, 3 (0,47 %) – молдаванами. Найстаршими були виборщики III та IV Державних Дум (їх середній вік становив 44 роки), наймолодшими – II Думи (41 рік) та I Думи (42 роки).

Майже половина з них обиралася за курією повітових землевласників (321, або 47,14 %). Велике представництво мала курія уповноважених від волостей (248, або 36,42 %). Курія міських виборців налічувала 104 виборщики (15,27 %), а уповноважених від робітників – 8 виборщиків (1,17 %).

Найбільшу кількість виборщиків у Подільській губернії делегував Балтський повіт (92, або 13,51 % від загальної кількості). Більш, ніж 60 виборщиків представляли Вінницький та Ольгопільський повіти (9,40 % та 8,81 %). Лише 44 представники мав Ушицький повіт (6,46 %), що було найнижчим показником по усій губернії.

Крім зазначених фондів, списки виборців та виборщиків можна віднайти також і у наступних: «Справа Рахнівецького волосного правління Ушицького повіту» (ф. 71), «Маківське волосне правління» (ф. 78), «Старокостянтинівська повітова у справах про вибори до III Державної Думи комісія» (ф. 707).

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можна зробити низку висновків. Документи і матеріали, що зберігаються у фондах Державного архіву Хмельницької області, вміщують цінну і змістовну інформацію про вибори до Державної Думи Російської імперії усіх чотирьох скликань.

Під час роботи в архіві нами було опрацьовано 21 фонд. Отримані матеріали у них можна поділити на такі категорії: законодавчі акти органів державної влади, протокольна документація, ділове листування, звітна документація тощо.

Відомості про виборче законодавство містяться у фондах: «Справа Рахнівецького волосного правління Ушицького повіту» (ф. 71), «Подільське губернське у міських справах присутствіє» (ф. 117), «Кам'янецька повітова у справах про вибори комісія» (ф. 300), «Подільське губернське у земських і міських справах присутствіє» (ф. 409), «Старокостянтинівська повітова у справах про вибори до III Державної Думи комісія» (ф. 707). Крім того, у них зберігаються також інші важливі нормативні документи – інструкції щодо складання виборчих списків, розпорядження губернаторів щодо проведення виборів тощо.

Значно більша кількість фондів висвітлює питання власне організації та проведення виборів, як на губернському, так і на повітовому і волосному рівнях. До них належать такі: «Маківське волосне правління» (ф. 78), «Подільське губернське у міських справах присутствіє» (ф. 117), «Подільська губерньська у справах про вибори до Державної Думи комісія» (ф. 273), «Ушицька повітова у справах про вибори до Державної Думи комісія» (ф. 274), «Подільське губернське в міських і земських справах присутствіє» (ф. 409) та ін. Серед матеріалів вказаних фондів є різні журнали засідань виборчих комісій, протоколи виборчих з'їздів, циркуляри, розпорядження, повідомлення, донесення тощо. Цінністю даних фондів є також те, що у них розміщено унікальні списки виборщиків.

За матеріалами Державного архіву Хмельницької області можна детально прослідкувати законодавчі акти щодо запровадження і діяльності Державних Дум. Так, копія маніфесту та Положення про вибори до Державної Думи від 6 серпня 1905 р. зберігається у «Справі Рахнівецького волосного правління Ушицького повіту» (ф. 71). Також тут зберігається копія Маніфесту «Про вдосконалення основ державного управління», який був виданий імператором Миколою II 17 жовтня 1905 р.

Указ від 11 грудня 1905 р. «Про зміни Положення про вибори в Державну Думу і виданих в доповнення до нього законів» зберігається у справі «Подільського губернського по міських справах присутствія» (ф. 117). Текст даного закону складається із 15 пунктів. Згідно з указом, виборці були розбиті на чотири курії: землевласників, міську, селянську та робітничу. За новим законодавством переваги у голосуванні мали поміщики. Такий же документ міститься і у «Справі Рахнівецького волосного правління Ушицького повіту» (ф. 71).

Фонди «Старокостянтинівська повітова у справах про вибори до III Державної Думи комісія» (ф. 707) та «Подільське губернське по земських і міських справах присутствіє» (ф. 409) зберігають «Інструкцію про порядок провадження виборів в Державну Думу» від 3 червня 1907 р. Характерною особливістю даного закону було те, що він значно урізав виборчі права незаможних верств населення Російської імперії та надав значних переваг представникам великого землеволодіння.

Також слід відзначити ряд інструкцій щодо виборів, котрі також є наявні серед фондів Державного архіву Хмельницької області: «Інструкція про порядок складання додаткових списків виборців...» від 17 грудня 1905 р. та «Інструкція Міністра внутрішніх справ про порядок проведення виборів за допомогою записок» від 24 лютого 1906 р. зберігаються у ф. 117, «Інструкція про порядок складення списків осіб, які мають право брати участь у виборах до Державної Думи» від 9 жовтня 1906 р. є у ф. 300 «Кам'янецька повітова у справах про вибори комісія».

Значна кількість фондів зберігає інформацію про організацію виборчого процесу. Це, зокрема, такі фонди: «Подільське губернське у міських справах присутствіє» (ф. 117), «Кам'янецький повітовий предводитель дворянства» (ф. 122), «Подільський губернський предводитель дворянства» (ф. 123), «Подільське губернське в міських і земських справах присутствіє» (ф. 409), «Подільська губернська у справах про вибори до IV Державної Думи комісія» (ф. 747), «Заславська повітова у справах про вибори комісія» (ф. 706), «Пристав 4-го Заславського повіту» (ф. 718) тощо.

Зазначені фонди містять журнали засідань виборчих комісій, які розкривають механізм прийняття останніми різноманітних рішень щодо організації виборчого процесу: призначення термінів виборчих з'їздів, формування виборчих списків, призначення голів та членів комісій на з'їзди виборців тощо.

Для проведення виборів до усіх чотирьох Державних Дум створювалися спеціальні комісії у справах виборів. Вони були створені у кожному повіті, а координувала їхню діяльність губернська комісія у справах виборів до Державної Думи, яка формувалася з високопоставлених відповідальних посадових осіб: голови окружного суду, який очолював комісію, керуючого казенною палатою, місцевого предводителя дворянства, голови губернської земської управи та ін.

У Державному архіві Хмельницької області є документальний комплекс, присвячений діяльності виборчих комісій: «Подільська губернська у справах про вибори до I Державної Думи комісія» (ф. 273), «Ушицька повітова у справах про вибори до Державної Думи комісія» (ф. 274), «Маківська волосна у справах про вибори в Державну Думу комісія» (ф. 276), «Кам'янець-Подільська повітова у справах про вибори до Державної Думи комісія» (ф. 300), «Летичівська повітова у справах про вибори комісія» (ф. 751) тощо.

Як видно із досліджених матеріалів, функціональними обов'язками комісій були: призначення та організація виборчих з'їздів, перевірка права на участь у виборах, розв'язання інших питань, що виникали у процесі підготовки та

проведення виборів. Окреме місце у діяльності комісій займали скарги виборців на не включення їх у виборчі списки, порушення виборчих прав, неправильності при проведенні виборів, тощо. Вкрай важливо, що у зазначених справах обов'язково містяться рішення виборчих комісій щодо кожного конкретного випадку.

За архівними джерелами можна дослідити склад виборщиків та депутатів до Державної Думи. Найбільш цінними фондами для дослідження поставленого питання є ф. 117 «Подільське губернське по міських справах присутствіє», ф. 123 «Подільський губернський предводитель дворянства», ф. 409 «Подільське губернське в земських і міських справах присутствіє» та ін.

Матеріали архіву дозволяють з'ясувати кількість виборщиків під час кожних виборів, їх вік, національність, соціальний стан тощо. Щодо депутатського корпусу, то про них у архіві матеріалів майже немає.

Отже, архівні матеріали Державного архіву Хмельницької області дають змогу проаналізувати складні та суперечливі процеси соціально-економічного, суспільно-політичного, законодавчого й зовнішньополітичного характеру, які мали визначальний вплив на вибори до Державної Думи Російської імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Державний архів Хмельницької області

Ф. 71. Дело Рахновецкого волостного правления Ушицкого уезда

Оп. 1.

1. Спр. 653. Указ Правительствующего сената, инструкция, объявления, циркуляры уездной земской управы, уездной по делам выборов в Государственную Думу комиссии, мирового посредника о проведении выборов в Государственную Думу. 38 с.
2. Спр. 777. Циркуляры губернатора о выборах кандидатов в земские гласные, список кандидатов и имеющих право избирать. 33 с.

Ф. 72. Грушковское волостное правление

Оп. 1.

3. Спр. 92. Приговоры волостного правления. 31 с.

Ф. 78. Маковское волостное правление

Оп. 1.

4. Спр. 845. Указ императора о проведении выборов в Государственную Думу; список населения городов Каменецкого уезда, имеющего право принимать участие в выборах в Государственную Думу. 183 арк.
5. Спр. 846. Указ Каменецкой городской управы и уездной по выборам в Государственную Думу комиссии о выборах в Государственную Думу; списки избирателей и граждан, имеющих право быть присяжными заседателями по волости. 17 с.

Ф. 117. Подольское губернское по городским делам присутствие

Оп 2.

6. Спр. 12. Указы правительствующего Сената, циркуляры, инструкции, телеграммы МВД, свод главнейших указаний по применению положения о выборах в Государственную Думу от 6 августа 1905 г., о порядке выборов в нее; правила о применении к губерниям и областям

Кавказского края, к Акмолинской, Семиналатинской областям Положения о выборах в Государственную Думу. 71 арк.

7. Спр.13. Указ Правительственного Сената, циркуляры Подольского губернатора, переписка с Подольским губернским правлением, городскими старостами, председателями съездов и др. о проведении выборов в Государственную Думу. 484 арк.
8. Спр. 16. Циркуляры особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о предоставлении отчета о ходе выборов, сведения о лицах избранных выборщиками по уездам губернии, анкеты о них; отчет о ходе выборов в Летичевском уезде и др. 361 арк.
9. Спр. 17. Сообщение особого делопроизводства МВС по выборам в Государственную Думу, уездных комиссий, Подольской казенной палаты, и др. об ассигновании и расходе средств на проведение выборов в Думу; дополнения и изменения внесенные уездной комиссией в список избирателей Литинского уезда. 244 арк.
10. Спр.19. Циркуляры МВС Подольскому губернатору, инструкции и телеграммы уездных предводителей дворянства, сообщения уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о количестве избирателей разных групп и количестве принадлежащей им земли, о порядке выборов в Государственную Думу, перечень изменений внесенных в списки избирателей по уездах губернии и др. 423 арк.
11. Спр. 20. Сообщения владельцев предприятий, уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников, сведения о выборах уполномоченных от мелких землевладельцев, городских избирателей, рабочих и их анкеты, о ходе выборов; списки выборщиков по губернии, кандидатов в члены и членов Государственной Думы, перечень изменений в списках избирателей по

Проскуровскому уезду, цифровые сведения и отчет о ходе выборов во 2 Государственную Думу по губернии и др. 696 арк.

Ф. 122. Каменецкий уездный предводитель дворянства

Оп. 1.

12. Спр. 225. Переписка с Подольским губернатором, Подольской губернской управой по делам земского хозяйства, Каменецкой городской управой и другими учреждениями об отводе участков земли под лагерь войскам, о составлении и опубликовании списков избирателей в Государственную Думу. 90 арк.

13. Спр. 239. Циркулярное предписание Подольского губернатора о разборчивом подписывании официальных документов должностными лицами, полном заполнении повесток с указаниями цели вызова, о мерах предупреждения и прекращения тифозной эпидемии в тюрьмах, списки лиц, имеющих право избирать членов Государственного Совета, формулярные списки служащих. 29 с.

Ф. 123. Подольский губернский предводитель дворянства

Оп. 1.

14. Спр. 1203. Докладная записка Подольского губернского Предводителя дворянства о восстановлении в Юго-Западном крае дворянских выборов, статистические сведения русского и польского происхождения, владеющих земельными участками, дающими право участия в дворянских выборах. 10 арк.

15. Спр. 1226. О выборах в IV Государственную Думу. 52 арк.

16. Спр. 1228. Списки выборщиков Подольской губернии имеющих право участия в губернском собрании по выборам членов Государственной Думы, удостоверения на право получения билетов для участия в выборах.
[аркуші не пронумеровані]

Ф. 230. Подольское дворянское депутатское собрание

Оп. 2.

17. Спр. 846. Отношение Московского депутатского собрания. Указы, постановления Московского собрания об уплате расходов Подольского дворянства. Празднование юбилея отечественной войны 1812 г. О заприходовании гербового збора, внесенного дворянами и другое. 75 арк.

Ф.273. Подольская губернская по делам о выборах в Государственную
Думу комиссия

Оп. 1.

18. Спр.1. По жалобе дворянина Антона Осиповича Колб на неправильность внесения в списки уездных избирателей-землевладельцев Ушицкого уезда Александра, Константина и Бронислава Пржевских, Фелиции Кондрацкой и Емилии Билецкой. 17 арк.

19. Спр.3. По представлению Могилевской уездной по делам о выборах комиссии о разъяснении ей может ли применяться примечание 2 ст. X Закона 11 декабря 1905 р. при проведении выборов на предварительных съездах мелких землевладельцев и духовенства. 4 арк.

20. Спр.4. По жалобе землевладелицы Эриестины Покржевницкой на постановление Летичевской уездной комиссии по делам о выборах о невнесении ее мужа Сигизмунда Покржевницкого в избирательные списки уездных землевладельцев. 9 арк.

21. Спр.6. Прошение Новоушицкого городского головы об увольнении его от председательствования на Дунаевецком съезде городских избирателей. 8 арк.

22. Спр.8. По прошению Жмеринского городского правления и служащих станции «Жмеринка» Юго-Западных железных дорог об образовании в г. Жмеринке отдельного съезда городских избирателей. 3 арк.

23. Спр. 13. По жалобе мещанина Моисея Менделевича Оксмана на постановление Каменецкой уездной комиссии об оставлении без последствий заявления его о внесении в списки избирателей по г. Каменцу. 11 арк.

24. Спр. 15. По жалобе землевладельца Константина Петровича Неженцова на невнесение его в избирательные списки по Ямпольскому уезду и на медлительность Ямпольской уездной комиссии, допущенною при решении его прошения о внесении в списки. 22 арк.
25. Спр. 16. По жалобе дворянина Антона Ивановича Круковского на постановление Брацлавской уездной комиссии об отказе ему во внесении в избирательные списки землевладельцев. 19 арк.
26. Спр. 17. По жалобе Романа Альбиновича Веккера на постановление Брацлавской уездной комиссии об отказе ему во внесении в избирательные списки землевладельцев. 15 арк.
27. Спр. 18. По жалобе Дионисия Филимоновича Буреги на постановление Брацлавской уездной комиссии об отказе ему во внесении в избирательные списки землевладельцев. 18 арк.
28. Спр. 19. По жалобе дворянина Романа Марьяновича Хороманского на постановление Брацлавской уездной комиссии об отказе ему во внесении в избирательные списки землевладельцев. 15 арк.
29. Спр. 20. По жалобе крестьянина Ивана Ульяновича Квятковского на постановление Брацлавской уездной комиссии об отказе ему во внесении в избирательные списки землевладельцев. 15 арк.
30. Спр. 22. По жалобе священника Корнелия Пуницкого на постановление Гайсинской уездной комиссии об отказе ему во внесении в списки избирателей-землевладельцев. 9 арк.
31. Спр. 28. По представлению Литинской уездной комиссии об разрешении вопроса о правильности внесения дворянина Антона Генриховича Глембовицкого по доверенности матери его в списки избирателей-землевладельцев. 1 арк.
32. Спр. 29. По прошению начальника Юго-Западных железных дорог и Винницкого уездного предводителя дворянства об образовании в г. Жмеринке отдельного съезда городских избирателей. 7 арк.

33. Спр. 38. По жалобе чиновника Подольского губернского правления Ивана Середовича на постановление Могилевской уездной комиссии об исключении его из избирательных списков по г. Бару. 7 арк.
34. Спр. 40. По жалобе церковного старосты Феодосия Трофаичука на постановление Ушицкой уездной комиссии об отказе во внесении его в избирательные списки. 11 арк.
35. Спр. 43. По жалобе чиншевиков с. Бохны Михаила Оджиховского, Осипа Стрелецкого и других в числе 30 лиц на постановление Летичевской уездной комиссии об оставлении без рассмотрения прошения о внесении в избирательные списки. – 13 арк.
36. Спр. 47. По жалобам землевладельцев Петра Семеновича Колачевского и Михаила Александровича Новицкого на постановление Летичевской уездной комиссии на их прошение об исключения из избирательных списков Гамана, Гартвича, Дзевульского, Окинского, Згорского и Сенкевича. 4 арк.
37. Спр. 48. По жалобе дворянина Александра Барашенко на постановление Брацлавской уездной комиссии об исключении его из списков избирателей по г. Брацлаву. 6 арк.
38. Спр. 49. По представлению Балтской уездной комиссии о разрешении вопроса подлежат ли включению в списки избирателей сельские старосты и сборщики податей как лица получающие содержание по сословной службе. 3 арк.
39. Спр. 51. По жалобе жителей села Белецкое Иосифа, Франца и Андрея Звержаховских, Альбина Калиновского и других в числе 49 лиц на невнесение их Летичевской уездной комиссией в избирательные списки. 10 арк.
40. Спр. 53. По жалобе чиншевиков поселений Окнина, Терновка Темна и Серебря Сильвестра Зелинского, Филиппа Драгомирецкого и других на невнесение их Гайсинской уездной комиссией в избирательные списки. 24 арк.

41. Спр. 63. По жалобе крестьянина Федора Щербины, Филиппа Шрубковского, Павла Паламарчука, Прохора Мороза, Андрея Стрельбицкого и Григория Бортника на постановление Летичевской уездной комиссии по жалобе их на неправильное избрание крестьян Платона Выдайчука и Марка Войтыны уполномоченными от Войтовецкого волосного схода на съезде уполномоченных от волостей. 16 арк.
42. Спр. 66. По жалобе изложенной в телеграмме Сруля Кициса на постановление Литинской уездной комиссии об утверждении выборщиком по Хмельницкому съезду городских избирателей Федора Кирилова Новака, а не жалобщика Кициса. 15 арк.
43. Спр. 67. По жалобе чиншевиков поселений Березовки и Серебри Григория Васильевича Радзиковского и других в числе 19 лиц на невнесение их Гайсинской уездной комиссией в избирательные списки. 36 арк.
44. Спр. 68. По жалобам жителей г. Каменца Бориса Ивановича Папашико, Николая Магнусовича Петерсона, Владимира Ивановича Шихуцкого, Ивана Михайловича Меншикова, Цеслава Феофиловича Свищевского и других в числе 348 лиц на постановление Каменецкой уездной комиссии об утверждении выборов городских избирателей в г. Каменце и оставлении без последствий поданных на эти выборы жалоб. 84 арк.
45. Спр. 69. По жалобе изложенной в телеграмме ксендза Фортуната Рачковского на невнесение его в списки уполномоченных от мелких землевладельцев и духовенства, избранных на предварительный съезд по 5 участку Ушицкого уезда. 16 арк.
46. Спр. 71. По жалобе ушицкого нотариуса Осипа Осиповича Зновицкого на постановление Ушицкой уездной комиссии об оставлении без последствий жалобы его на неправильности, допущенные при проведении выборов по Ушицкому съезду городских избирателей. 18 арк.

47. Спр. 82. По жалобе священника Федора Иоаниковича Гrepачевского на постановление Ушицкой уездной комиссии об утверждении выборов по Ушицкому съезду уездных землевладельцев и оставление без последствий жалобы его, поданной на неправильность этих выборов. 16 арк.

48. Спр. 84. Настольный реестр Ушицкой уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. Реестр входящих документов требующих распоряжений комиссии за 1905-1906 гг. 102 арк.

Ф.274. Ушицкая уездная по делам о выборах в Государственную Думу
комиссия

Оп. 1.

49. Спр. 9. Переписка о прошении дворянина Германа Ивановича Винтера о внесении его в списки уездных избирателей по Ушицкому уезду. 82 арк.

50. Спр. 19. Переписка о внесении согласно сообщения Ушицкой уездной управы по делам земского хозяйства в список мелких землевладельцев Ушицкого уезда Леонтия Иосифовича Буяльского и др. 8 арк.

Ф. 275. Летичевская уездная по делам о выборах в Государственную
Думу комиссия

Оп. 1.

51. Спр. 5. Переписка о ходатайстве Станислава-Адриана Ковнацкого о внесении его в списки избирателей по Летичевскому уезду. 6 арк.

Ф. 276. Маковская волосная по делам о выборах в Государственную Думу
комиссия

Оп. 1.

52. Спр. 1. Переписка о включении в списки избирателей жителей местечка Макова Ивана Федоровича Палагшока и с. Гуменец Петра Григоровича Кучера. 7 арк.

Ф. 281. Прокурор Камене́ц-Подольского окружного суда

Оп. 1.

53. Спр. 9226. Правительственные сообщения, Указы Правительствующего Сената, Циркуляры Совета Министров, военного главного артиллерийского управления о мерах борьбы с революционным движением в стране. 37 арк.

Ф. 300. Каменецкая уездная по делам о выборах в Государственную Думу
комиссия

Оп. 1.

54. Спр. 1. Копии указов Правительственного Сената о порядке проведения выборов. 113 арк.

55. Спр. 2. Наряд журнальных постановлений комиссии. 46 арк.

56. Спр. 3. Заявления и документы к ним граждан о внесении их в списки избирателей. 164 арк.

57. Спр. 9. По сообщению Каменецкого уездного исправника от 6 декабря 1906 г. по № 7573 об исключении из состава уездных избирателей лиц, не имеющих права участия в выборах. 41 арк.

58. Спр. 12. О внесении в список избирателей мелких землевладельцев уезда по представлению Каменецкой уездной управы. 3 арк.

Ф. 409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие

Оп. 1.

59. Спр. 42. Циркуляры Подольского губернатора о вывозе государственного имущества, правительственных учреждений, служащих и их семей Министерства внутренних дел из приграничной полосы Киевского военного округа в связи с военными действиями, правила вывоза, временное положение об эвакуации, именные списки семей имеющих право на вывоз, списки выборщиков в губернское собрание, постановление и переписка по этим вопросам. 499 арк.

60. Спр. 47. Циркуляры начальникам полиции, инструкции о проведении выборов в Государственную Думу, правила о выборах от рабочих, переписка с Подольским губернатором о проверке списков лиц имеющих право на участие в выборах и т. д. 417 арк.

61. Спр. 48. Переписка с Подольским губернатором по вопросам выборов в IV Государственную Думу, отчеты заседаний Подольской губернской по делам о выборах в Государственную Думу комиссии, списки выборщиков в Думу, уполномоченных в уездный съезд, сведения об избранных уполномоченных и др. 416 арк.

62. Спр. 49. Переписка по выборам в Государственную Думу. 197 арк.

63. Спр. 581. Формулярный список о службе председателя Брацлавской уездной земской управы, статского советника, Николая Николаевича Можайского. 19 арк.

Ф. 706. Заславская уездная по делам о выборах в Государственную Думу
комиссия

Оп. 1.

64. Спр. 1. Постановление комиссии об утверждении списков избирателей, решение волостных сходов об избрании уполномоченных, списки уполномоченных и выборщиков. 264 с.

Ф. 707. Староконстантиновская уездная по делам о выборах в III
Государственную Думу комиссия

Оп. 1.

65. Спр. 1. Инструкция, утвержденная министром внутренних дел, о порядке проведения выборов в Государственную Думу на съездах и в отделениях съездов городских избирателей. Распоряжения волынского губернатора о назначении дня созыва предварительного съезда мелких землевладельцев, съездов уездных землевладельцев, городских избирателей, уполномоченных от крестьян и рабочих. 8 арк.

66. Спр. 2. Журналы и постановления комиссии о дополнении избирательных списков по первому и 2 городским съездам. Списки избирателей. 13 арк.

67. Спр. 3. Копии приговоров волостных сходов об избрании уполномоченных в уездный съезд уполномоченных от волостей. 68 арк.

68. Спр. 4. Заявление Генриха Гавронского о внесении его в избирательные списки по доверенности матери и решение комиссии об удовлетворении его просьбы. 6 арк.

69. Спр. 6. Заявление Леопольда Тыминского и постановление уездной комиссии об исправлении в избирательных списках его отчества. 3 арк.

Ф. 718. Пристав 4-го Заславского уезда

Оп. 1.

70. Спр. 57. Циркуляры Волынского губернатора. – 167 с.

71. Спр. 114. Циркуляры Волынского губернатора. Устав Старо-Костянтиновского сельскохозяйственного общества. Списки землевладельцев и собственников недвижимого имущества, имеющих право участвовать в выборах в Государственную Думу. 436 арк.

Ф. 747. Подольская губернская по делам о выборах IV Государственную

Думу комиссия

Оп.2.

72. Спр. 1. Дело по сообщению Ольгопольской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. 4 арк.

73. Спр. 2. Дело по жалобе Ромышовского Евгения на неправильное обозначение его национальной принадлежности в списках избирателей. 11 арк.

74. Спр. 3. Дело по жалобе священника Пухальского Иоанна на невнесение его в списки избирателей. 15 арк.

75. Спр. 4. Дело по жалобе Дувида Дувидовича Готлибойма на исключение его из списка избирателей. 10 арк.

76. Спр. 5. Дело по жалобе Вольки Хаим-Мееровича Подольского на исключение его из списков избирателей. 9 арк.

77. Спр. 6. Дело по жалобе Герша Данилевича Филькенштейна на постановление Ольгопольской уездной по выборам в Государственную Думу комиссии. 8 арк.

78. Спр. 7. Дело по жалобе Мошка Сруль-Гершковича Мардера он же Кофман на постановление уездной по делам о выборах комиссии. 9 арк.
79. Спр. 8. По жалобе Ицека Бенционовича Шомштейна на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. 10 арк.
80. Спр. 9. По жалобе Нухим-Шмуля Арон-Дувидовича Солодкого на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. 10 арк.
81. Спр. 10. По жалобе Ицек-Файвиша Лейбовича Кальменса на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. 9 арк.
82. Спр. 11. По жалобе Занвеля Нухимовича Готесмана на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. 11 арк.
83. Спр. 12. По жалобе Михаила Йосиповича Цецько на постановление Проскуровской уездной по делам о выборах в Государственную Думу комиссии. 9 арк.
- Ф. 749. Каменецкая уездная по делам о выборах в III Государственную Думу комиссия
Оп. 1.
84. Спр. 1. Список лиц, которые имеют право на участие в съездах городских избирателей по 2-му съезду г. Каменца. 21 арк.
- Ф. 751. Летичевская уездная по делам о выборах IV Государственную Думу комиссия
Оп. 1.
85. Спр. 2. Протоколы предварительного съезда избирателей-землевладельцев уезда. 86 арк.
86. Спр. 3. Приказ земской уездной управы, заявления о внесении в списки избирателей. 232 арк.
87. Спр. 4. Журналы заседаний и постановлений комиссии. 128 арк.

Ф.785. Товарищ прокурора Каменец-Подольского окружного суда по
Гайсинскому участку

Оп. 1.

88. Спр. 37. Постановления (копии) уездных исправников об арестах предводителей крестьянских волнений, сведения о лицах содержащихся в Гайсинской тюрьме, переписка по этому вопросу. 169 арк.

Збірники документів та матеріалів, довідники

89. Бойович М.М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв. Москва, 1907. 519 с.
90. Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание третье. СПб., 1908. Т. XXV. Отделение I. 966 с.
91. Порядок выборов в Государственную Думу. Систематический свод относящихся к сему предмету узаконений и правительственных распоряжений / сост. Н. Хлебников. Санкт-Петербург, 1905. 94 с.
92. Zanim przyszła «Pożoga»: dokumenty i materiały dotyczące działalności polityczno-społecznej polakuw na Podolu w latach 1905-1910 / Wstęp, wybór i opracowanie Roman Jurcowski. Olsztyn, 2011. 776 s.

Наукові видання, монографії, статті

93. Аврех А.Я. Царизм и третьеиюнская система. Москва, 1966. 181 с.
94. Глушковецький А.Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії. Кам'янець-Подільський, 2010. 400 с.
95. Глушковецький А.Л. Діяльність депутатів від Подільської губернії у II Державній Думі та відгуки про них у краї // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: збірник за матеріалами звітної наукової конференції викладачів і аспірантів: в 3-х т. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 1. Вип. 4. С. 72-75.
96. Глушковецький А.Л. Еволюція законодавства про вибори до I та II Державних Дум Російської імперії // Гуманітарний журнал. 2005. № 1-2. С. 45-52.

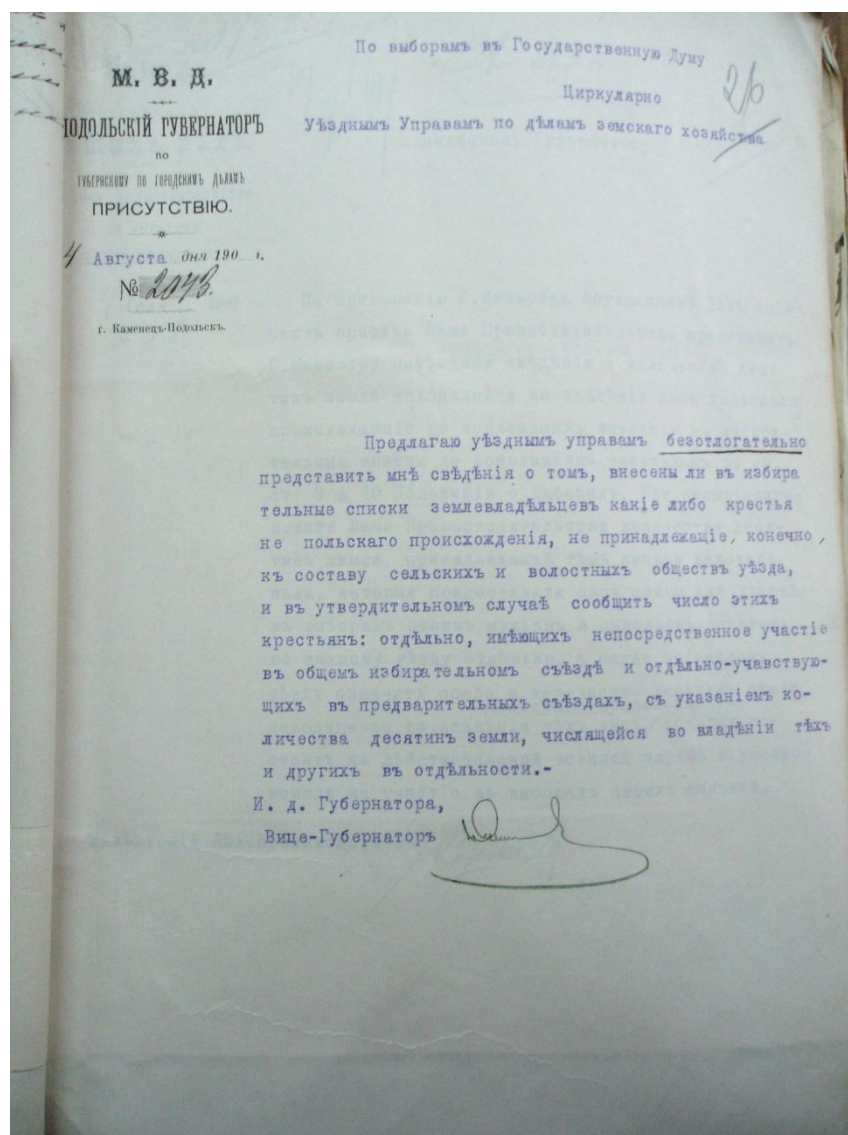
97. Глушковецький А.Л. Склад та діяльність депутатів-подолян у IV-ій Державній Думі Російської імперії // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів: в 3-х т. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 1. Вип. 6. С. 38-40.
98. Глушковецький А.Л. Соціальний, партійний та національний склад депутатів-подолян у III-й Державній Думі // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 14. С. 400-404.
99. Глушковецький А.Л. Фонд 273 Державного архіву Хмельницької області як джерело вивчення виборів до I Державної Думи Російської імперії у Подільській губернії // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосувань документів Національного архівного фонду України: наук. збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 року. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 93-99.
100. Глушковецький А.Л. Фонд 751 Державного архіву Хмельницької області як джерело вивчення виборів до IV Державної думи Російської імперії у Подільській губернії // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 15, у 3 т. Кам'янець-Подільський, 2016. Т.1. С.12-14.
101. Глушковецький А.Л. Фонди Кам'янецької та Ушицької повітових виборчих комісій Державного архіву Хмельницької області як джерело вивчення виборів до II Державної думи. Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». редкол.: В.Г. Байдич (гол.) Л.В. Баженов, Б.Г. Берковський та ін. Хмельницький, 2019. С. 77-79.

102. Демин В.А. Государственная Дума России: механизм функционирования. Москва, 1996. 216 с.
103. Демин В.А. Правовые основы выборов в Государственную Думу Российской империи. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.rcoit.ru/elect_history/detail.php?ID=16745
104. Зеленюк І.С. Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907 рр. у Росії // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Хмельницький, 1956. Т.3. С. 3-50.
105. Коник О.О. Депутати Державної Думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906 1917 рр.): монографія. Дніпропетровськ, 2013. 454 с.
106. Коник О.О. Неопубліковані джерела з архівів Києва і Москви про історію Державної Думи Російської імперії (1906-1917 рр.) [Електронний ресурс] Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ians_2011_6_21.pdf
107. Круль М.А. Как прошли выборы в Государственную Думу. Санкт-Петербург, 1906. 67 с.
108. Лавринович Д.С. Источники по истории Государственной Думы России начала XX века в фондах Российского государственного исторического архива [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.knigi.dissers.ru/books/istoriya/70-1.php>
109. Милько В. Депутати від українських губерній та міст у Державних Думах Російської імперії: динаміка етносоціального та політичного складу (1906 1917 рр.) // Український історичний збірник. Київ, 2010. Вип. 13. С. 162-175.
110. Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). Москва, 2003. 287 с.
111. Прищепа О.П. Документообіг Подільського губернського у справах про товариства присутствія про участь громадських організацій у культурному житті міських поселень Подільської губернії на початку XX

- ст. (за матеріалами Держархіву Хмельницької області) // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосувань документів Національного архівного фонду України: наук. збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 року. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 99-106.
112. Скрипник А.Ю. Матеріали діяльності військово-судових установ Подільської губернії у фондах ДАХМО // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосувань документів Національного архівного фонду України: наук. збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 року. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 200-204.
113. Філінюк А.Г. Документи і матеріали державних архівів Вінницької та Хмельницької областей як джерело вивчення соціальних трансформацій на поділлі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. [Електронний ресурс] / А.Г. Філінюк. Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11066.html>
114. Цецик Я.П. Вибори до I Державної думи у Волинській губернії [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=3569:2013-04-03-08-16-19&catid=19
115. Чернов В.В. Фонди Державного архіву Хмельницької області про виборщиків і депутатів Державної думи Російської імперії // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. 2017. Вип. 10. С. 71-81.

Додаток Б

**Циркуляр Подільського губернатора повітовим управам в справах
земського господарства**

[ДАХмО. Ф. 117. Подольское губернское по городским делам присутствие. Оп. 2. Спр. 19. Циркуляры МВС Подольскому губернатору, инструкции и телеграммы уездных предводителей дворянства, сообщения уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о количестве избирателей разных групп и количестве принадлежащей им земли, о порядке выборов в Государственную Думу, перечень изменений внесенных в списки избирателей по уездах губернии и др. Арк. 26]

Додаток В

Доповідна записка Кам'янецької повітової управи Подільському
губернатору

М. В. Д.

КАМЕНЕЦКАЯ
УЪЗДНАЯ УПРАВА
ПО ДЪЛАМЪ
ЗЕМНАГО ХОЗЯЙСТВА.

Господину Подольскому Губернатору.

№ 2953

Журнал 10 дня 1907 г.

г. Каменец-Подольск.

Вслѣдствіе предложеній отъ 23 и 25 іюля 1907 года за №№ 1942 и 1956 имѣю честь сообщить ВАШЕМУ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ, I. что по даннымъ извлеченнымъ Управой изъ книгъ Податного Инспектора Каменецкаго уѣзда въ 1905 году и свѣдѣніямъ полученныхъ отъ О. о. Благочинныхъ въ сентъ 1907 г. въ Каменецкомъ уѣздѣ числится частно-владѣльческой земли и земли находящейся во владѣніи духовенства всего 147544 дес. 536 саж. изъ коей во владѣніи лицъ, причисляемыхъ по національности къ Русскому происхожденію: крестьянскихъ товариществъ, обществъ и отдѣльныхъ лицъ приобрѣвшихъ землю при содѣйствіи крестьянскаго поземельнаго банка..... 19144 дес. 1739 саж. Крупныхъ землевладѣльцевъ..... 44712 дес. 1478 саж. Мелкихъ землевладѣльцевъ..... 6050 дес. 1354 саж. Православнаго духовенства..... 5929 дес. 1463 саж.

И т о г о..... 75637 дес. 1234 саж.

Польскаго происхожденія:

Крупныхъ землевладѣльцевъ..... 67721 дес. 546 саж. Мелкихъ землевладѣльцевъ..... 3759 дес. 1155 саж. Католическаго духовенства..... 226 дес. ----

И т о г о..... 71706 дес. 1701 саж.

Свѣдѣнія относительно національности тѣхъ изъ владѣльцевъ, національность коихъ Управѣ не-

[ДАХмО. Ф. 117. Подольское губернское по городским делам присутствие. — Оп. 2. Спр. 19. Циркуляры МВС Подольскому губернатору, инструкции и телеграммы уездных предводителей дворянства, сообщения уездных комиссий по делам о выборах в Государственную Думу, рапорты уездных исправников о количестве избирателей разных групп и количестве принадлежащей им земли, о порядке выборов в Государственную Думу, перечень изменений внесенных в списки избирателей по уездах губернии и др. Арк. 86]